

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ – ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1946

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 — ΤΣΩΡΤΣΙΛ — 38

ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Γ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΡΩΜΑΝΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΛΒΟΥ

Στην μελέτη που ακολουθεί προσπαθώ να συγκεντρώσω και να συγκροτήσω σ' ένα σύνολο τις ατομικές, διανοητικές προϋποθέσεις της ποιητικής δημιουργίας του Κάλβου. Θα συλλέξω δηλαδή μέσα στην ζωή του όσα περιστατικά, γνωριμίες με πράγματα, με πρόσωπα, με φιλολογίες, φαίνεται να άφησαν κάποιο σημάδι μέσα στο έργο του. Έτσι ή έρευνά μας θα έντοπισθεί σε κάτι όλοτελα ξένο από την ψυχανάλυση και θα χρησιμοποιήσει μοναχά συστατικά που έχουν σχέση με την πνευματική ζωή του ποιητή μας· δεν θ' αγγίξουμε καθόλου εδώ τις ψυχολογικές επιδράσεις και προϋποθέσεις που μπορεί να τον έφεραν προς την ποίηση. Σκοπός μας είναι η πληρέστερη κατανόηση των είκωσι ελληνικών 'Ωδών του· από τον έλεγχο όλων των στοιχείων που θα συγκεντρώσουμε, καμωμένον με κάθε επιθυμητή έκταση, θα προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε έναν κόσμο από τον οποίο θα μπορούσε να έκπηγάσει ένα έργο σαν τις 'Ωδές. 'Η άλλιως, θα επιδιώξουμε να ξαναβρούμε όλες τις έμπειρίες που πρέπει να έδοκίμασε ο Κάλβος και που συγκλίνουν στην δημιουργία ενός έργου παρόμοιου με τις 'Ωδές του· δεν θα επιδιώξουμε να εξακριβώσουμε ποιά κίνητρα τον έφεραν προς την ποίηση, αλλά θα περιορισθούμε να αναζητήσουμε τους λόγους για τους οποίους η ποίησή του έλαβε τα χαρακτηριστικά γνώρισμά της. Μεγαλύτερη προσέγγιση προς το αντικείμενό μας ούτε απαιτεί αλλά και ούτε επιτρέπει η σημερινή μας μελέτη.

Σε προγενέστερη εργασία μου εξέθεσα σύντομα, καθώς ταιριάζει, έναν κανόνα μεθοδολογικό, που ή πείρα μου τον έδίδαξε και που αναγκάζομαι να τον εφαρμόζω κάθε φορά, όταν μελετώ θέματα της πνευματικής ιστορίας. Έννοώ τον κανόνα των πολλαπλών αιτίων· την μεθοδολογική δηλαδή αρχή που μας επιβάλλει όταν στα πνευματικά φαινόμενα βρούμε έναν λόγο αποχρώντα να μην θεωρούμε ότι εξαντλήσαμε τις δυνατότητες της μελέτης μας αλλά να αναζητούμε όλο και περισσότερα στοιχεία έρμηνείας του φαινομένου που φαινόταν απ' αρχής πως έχει έρμηνευθεί. Πα-

ραπέμπω στην εργασία μου εκείνην για ό,τι δεν έγγίζει άμεσα τό σημερινό μας θέμα (1). Και περιορίζομαι εδώ να τονίσω πόσο και στην μελέτη του Κάλβου εφαρμόζεται ή αρχή αυτή και πόσο πολλές αίτιες φαίνονται να συγκλίνουν προς τις ίδιες εκφάνσεις του ποιητικού του έργου. 'Ο αναγνώστης λοιπόν στις σελίδες που ακολουθούν θα συναντήσει αρκετές εφαρμογές του γενικού αυτού κανόνα που ύστερα από τὰ λίγα λόγια που έγραψα εδώ, θα είμαι αναγκασμένος να τον θεωρώ γνώριμό του. Παράλληλος νόμος, αλλά που δεν έχει μοναχά μεθοδολογική αξία, είναι κι εκείνος που τον ονομάζω των όμοίων αποτελεσμάτων: αφού οι ίδιες αίτιες φέρνουν τὰ ίδια αποτελέσματα, επόμενο είναι ή εξέλιξη των πνευματικών φαινομένων να παρουσιάζει πολλές φορές συμπτώσεις που ένα επιπόλαιο κότταγμά τους θα μπορούσε να τις θεωρήσει μιμήσεις ή επιδράσεις, ενώ στ' αλήθεια πρόκειται απλώς για όμοια αποτελέσματα(2). Και την αρχή αυτήν είναι φρόνιμο νομίζω να την έχει ύπ' όψιν του ό αναγνώστης της μελέτης αυτής.

Α' ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ

Θυμίζω στις μεγάλες γραμμές που θα μας είναι χρήσιμες ότι ό 'Ανδρέας Κάλβος γεννήθηκε στην Ζάκυνθο, στα 1792, από πατέρα Κερκυραίο, ναυτικό τό επάγγελμα, και από μητέρα Ζακυνθινή. Στην Ζάκυνθο έζησε ίσως ως λίγο ύστερα από τὰ 1800 (3), και κατόπιν θα έπηγε πιθανώτατα στην 'Ιταλία όπου έζησε άσφαλώς και εξακριβωμένα από τὰ 1809 ως τὰ 1816, όποτε πέρασε στην 'Αγγλία με ένα σταθμό στην 'Ελβετία. 'Η μητέρα του χωρίσθηκε από τον άνδρα της στα 1805 και πάντως από κείνην την εποχή ό 'Ανδρέας δεν την ξαναείδε· εκείνη όταν πέθανε στα 1815 τον άφησε συγκληρονόμο της μικρής περιουσίας της μαζί με τον αδελφό του (4). Στην 'Ιταλία ό 'Ανδρέας έζησε ίδιως στο Λιβόρνο· ύστερα έχρημάτισε γραμματέας του Φώσκολου στη Φλωρεντία και για λίγο διάστημα στην 'Αγγλία. Στα 1824 εξέδωκε την

πρώτη του ποιητική συλλογή στην Γενεύη, την «Λύρα», και στα 1826 την δεύτερη στο Παρίσι.

Ός εκεί μόνο θα τον παρακολουθήσουμε, όχι ποτέ γιατί ο συγγραφέας παύει τάχα σε κάποια στιγμή να δέχεται επιδράσεις, αλλά γιατί οι επιδράσεις που μας ενδιαφέρουν εδώ είναι εκείνες που άφησαν τα χνάρια τους επάνω στις Ώδες. Ας προσθέσω ότι μεγάλο δυστύχημα για την έρευνά μας και γενικά για την γνώριμιά με τον ποιητή, είναι ότι πέρα από τα χρόνια που καθόρισα, δεν έχει γίνει καμιά συστηματική προσπάθεια για την περισυλλογή των μεταγενεστέρων στοιχείων του, δημοσιευμάτων κ. α., τα οποία ταυτοχρόνως θα φωτίζουν αναδρομικά και τις Ώδες του.

Μέσα, λοιπόν, στο τρίτο αυτό του αιώνα, για να μιλήσουμε όπως εκείνος, έχουμε να αναζητήσουμε τον κόσμο που εξέθρεψε τις Ώδες. Μια περίοδος κρίσιμη και θολή, πολύ περισσότερο από την αντίστοιχη του Βαλαωρίτη (1824-1859) ή του Παλαμά (1859-1891). Τα χρόνια αυτά περιλαμβάνουν το ανέβασμα του Ναπολέοντος και την πτώση του, την αντίδραση του 1815, την γένεση του λατινικού ρωμαντισμού. Για τον Έλληνα και ιδιαίτερα τον Ζακυνθινό, περιλαμβάνει την εξαιρετικά ταραγμένη περίοδο της Ιστορίας της Έπτανήσου (1797-1815), την αρχή του Αγώνα, και στα γράμματα, την τελική περίοδο του νεοελληνικού διαφωτισμού. Η ταυτότητα με την δμοια—λίγο συντομότερη—περίοδο του Σολωμού είναι φανερή και απόλυτη· το ίδιο εξηγεί πολλές από τις ομοιοτήτες τους, ενώ τις διαφορές, δίπλα στις ατομικές προϋποθέσεις του καθενός, τις αστάθμητες, έχουμε να τις αναζητήσουμε στην διαφορετική κοινωνική προέλευση των δύο ποιητών και στην αντίστροφη φορά τους σχετικά με την νεοελληνική παιδεία: ο αριστοκράτης Σολωμός ξεκίνησε από την Ιταλική παιδεία και ανέκαλυψε τον νέο ελληνισμό σαν μια δύναμη άγνωστη, θαυμαστή και γονιμοποιό· ο πληβείος Κάλβος άρχισε από μια κανονική ελληνική παιδεία της εποχής του και ύστερα γνώρισε τον ξένο κόσμο.

Έτσι στην τριακονταετία αυτήν, μια πρώτη τομή θα μας φέρει να μελετήσουμε χωριστά τον άνθρωπο της νέας ελληνικής γενεάς του και τον άνθρωπο της ευρωπαϊκής γενεάς στην οποία μοιραία ενετάχθη ζώντας στην Ιταλία και άλλου. Και ως μη νομισθούν αυθαίρετα και σχηματικά ούτε ο άποχωρισμός της νεοελληνικής γενεάς από τις άλλες ευρωπαϊκές, ούτε η ύπαυγυή των άλλων δλων σε μια ένότητα: όροι και προϋποθέσεις έντελως ιδιαίτεροι δημιούργησαν για τον τότε διανοούμενο ελληνισμό ιδιαίτερη έντελως άποστολή· έκτος τούτου έντεινει τη διαφορά, παίρνοντας τη μορφή καθυστερημένων επιδράσεων, ή άπόσταση από τα πνευματικά κέντρα της Δύσης που

έρχεται να προστεθεί στις δυσκολίες που προκαλούν ή έλλειψη συγκοινωνίας, ή σκλαβιά με τις συνέπειές της (άπαγόρευση εισαγωγής διαφόρων έντύπων, έλλειψη περιοδικών κ.τ.λ.). Αντίθετα, νομίζω ότι από την εποχή των Έγκυκλοπαιδικών, πρώτη φορά μετά τον Μεσαίωνα και πολύ πιο έντονα παρά στην αρχή του Ούμανισμού (γιατί και πολύ πιο συνειδητά) είχε συντελεσθεί στην Εύρώπη—τουλάχιστον την λατινική—ή πνευματική ένότητα. Την ένότητα αυτήν δεν μπόρεσαν να την κλονίσουν ούτε ή γαλλική Έπανάσταση, που είταν του κοινού αυτού πνεύματος έκφραση, ούτε οι ναπολεόντιοι πόλεμοι που δεν είχαν πνευματικό περιεχόμενο. Μερικές τοπικές διαφορές· πού, φυσικά, ύπήρχαν, θα άπαντήσουμε πιο κάτω.

Πριν όμως έντάξουμε τον Κάλβο στην γενεά του, είναι άνάγκη να τον μελετήσουμε μόνο του, παιδί, μέσα στο οικογενειακό και το τοπικό του περιβάλλον και να γνωρίσουμε έτσι τις πρώτες επιδράσεις που έδέχθηκε, ή άκριβέστερα τις πρώτες αντιδράσεις που έδοκίμασε. Γιατί βέβαια σ' αυτή την παιδική ήλικία, είναι νωρίς άκόμη για να αναζητήσουμε πραγματικές επιδράσεις· ήδη όμως άρχίζουν και διαγράφονται οι πρώτες έντυπώσεις· εικόνες και παραστάσεις, άρχίζουν να σχηματίζουν έναν κόσμο διαθέσεων επάνω στον όποιο θα έρθουν άργότερα να ένοφθαλμισθούν οι πραγματικές επιδράσεις. Κι έπειδή, όπως γράφω πιο επάνω, τα ψυχικά άποτελέσματα όφείλονται πάντα σε αίτια πολλαπλά, σκόπιμο είναι κιόλας από τα πρώτα χρόνια να προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε την άτμόσφαιρα, το κλίμα όπου άρχισε να άναπτύσσεται ο ποιητής. Το περιβάλλον το φυσικό και το κοινωνικό, ήθη και έθιμα, είναι εκείνο όπου θα μporέσουμε ύστερα να τοποθετήσουμε τα πρόσωπά μας. Έδώ βέβαια σε όλο το κεφάλαιο τούτο, ζούμε μέσα στην ύπόθεση, την πιθανότητα· μια πιθανότητα όμως που τα έπόμενα κεφάλαια ένισχύουν μάλλον παρά την άδυνατίσουν. Πάντως τα στοιχεία παραμένουν γόνιμα όσο είναι παρμένα είτε από την στενή Ιστορία του, είτε από το έργο το ίδιο του ποιητή και σχηματίζουν με τον τρόπο αυτόν την άναγκαία ψυχολογική άτμόσφαιρα για την έρευνα που άκολουθεί. Έτσι ως μην ξεχνούμε, ότι το νησί που έδωσε στον Κάλβο

την πνοήν και του 'Απόλλωνος
τά χρυσά δώρα,

ή Ζάκυνθος, του ένέπνευσε και μίαν από τις πιο λυρικές, τις πιο συγκινημένες και μαζί τις πιο μεγαλοπρεπείς και άρτιώτερες καλλιτεχνικά ώδες του. Κι αν βέβαια ή συγκίνηση δταν περνάει φρέσκη, ως είναι και άσήμαντη, μέσα στο έργο το ποιητικό, κινδυνεύει να ταραξει την ποιητική βούληση του τεχνίτη, ή να σβύσει αν ή βούληση είναι πιο ίσχυρή, όμως αντίθετα, όπου την ίδου-

με ύποταγμένη στο νόημα της τέχνης, μπορούμε να την θεωρήσουμε πρωταρχική, να πιστέψουμε πώς σημάδεψε βαθύτατα τον ποιητή, πώς υπήρξε αρκετά ισχυρή για να επιζήσει στην επίπονη αισθητική επεξεργασία. Τέτοια, ή συγκίνηση που ενέπνευσε στον Κάλβο την ωδή «Εις Ζάκυνθο», μάς φέρνει να πιστέψουμε πώς βαθύτατα τον έτάραζε ο πόθος του νησιού του και συνεπώς να αναζητήσουμε εκεί μερικές από τις πρώτες πηγές της εμπνευσής του. Εύτυχως έχουμε στα χέρια μας μερικές μαρτυρίες περιηγητών που μάς επιτρέπουν να αντιληφθούμε την γενική και την κοινωνική κατάσταση της Ζακύνθου άκριβως στα χρόνια που την γνώρισε μικρός ο Κάλβος⁽⁵⁾.

Παραλείπω τα γενικότερα γνωστά χαρακτηριστικά του νησιού, την έμορφιά του, διαλαλημένη από ξένους και δικούς του, τα κοσμητικά επίθετα με τα οποία συχνά συνοδεύεται ή μνεία του, και έρχομαι σε πιο συγκεκριμένα, τέτοια που να μπορούσαν να έχουν αφήσει αισθητά ίχνη μέσα στην ποίηση του Κάλβου. Φως, άερας, θάλασσα, πρασινάδες και λουλούδια αγκάλιασαν τα παιδικά του χρόνια. «Οι κήποι, γράφει ένας περιηγητής, καλλιεργούνται με την πιο μεγάλη φροντίδα». «Ο κάμπος που είναι πίσω από το κάστρο, είναι φυτεμένος άμπέλια... μαζί με πορτοκαλιές, λεμονιές και ουκιές. Αποτελεί έναν εξαιρετικό περίπατο, του οποίου οι απόψεις που τις έξωραίζουν οι έξοχες κατοικίες και πολυάριθμα χωριά είναι εξαιρετικής έμορφιάς». Οι κάτοικοι, γράφει άλλος, έβγαιναν συχνά σε περιπάτους, έκδρομες, στην καλή εποχή κι έμεναν κάτω από τις έλιές. Το ύπαιθρο τους είναι οίκειο και αγαπητό. Ο περιηγητής μάς περιγράφει μίαν ύπαιθρια γιορτή, ένα πανηγύρι όπου χορεύουν έξω από την έκκλησιά, κοντά σε αρχαία έρείπια. 'Απ' άλλου, για τις ύπαιθριες γιορτές στα 'Επτάνησα εκείνα τα χρόνια, μαθαίνουμε πώς γίνονταν και άγωνίσματα (καθώς γινόταν και σε άλλα μέρη έλληνικά), άθλητικά, που είχαν όμοιότητα με τ' αρχαία πανηγύρια. Μά πάλι ο Castellán μάς μιλεί για «πλήθος άλλες συνήθειες που οι νεώτεροι "Έλληνες έχουν κρατήσει από την προγονική τους κληρονομιά». Ο Bellaire, τέλος, τονίζει την έμορφιά και την φινέτσα των γυναικών⁽⁶⁾. Νομίζω ότι εύκολα μπορούμε να άνιχνεύσουμε στοιχεία από όλα αυτά τα συστατικά μέσα στο έργο του Κάλβου: εικόνες της ύπαιθρου, άρώματα, βαρκάδες, πανηγύρια, έμορφιά των γυναικών, αυτά φαίνεται να άφησε μέσα στην ψυχή του ή μνήμη του νησιού του⁽⁷⁾. Μά και το τυπικό μίγμα άρχαϊσμού και νεωτερισμού που μάς δίνει ο Κάλβος, το είδαμε να αναφέρεται χαρακτηριστικά για την εποχή εκείνη στη Ζάκυνθο, καθώς είδαμε να περιγράφονται οι χοροί άνάμεσα στους χριστιανικούς ναούς και στα αρχαία μνημεία. Κι ένα άλλο έπίσης ζεύγος αντίθε-

σεων φαίνεται να τό συμβιβάζει ή Ζάκυνθος στα χρόνια του Κάλβου: «Ένα μίγμα ήθων και έθίμων άνατολικών και εύρωπαϊκών» διακρίνει ο Castellán στη ζωή του νησιού, αισθητό άκόμη και στην έσωτερική διαρρύθμιση και διακόσμηση του σπιτιού⁽⁸⁾. Τέτοιον άερα πολυμιγή άνέπνευσαν στα νιάτα τους ο Κάλβος και ο Σολωμός, που έσημάδεψε, διαφορετικά του καθενός, τα έργα τους.

'Αν, τώρα, πλησιάσουμε στο σπίτι του και στη δική του ζωή θά διακρίνουμε πρώτα πρώτα την μορφή της μητέρας του, μορφή θαμπή και ασύλληπτη, από την όποια χωρίσθηκε ο Κάλβος γύρω στα δέκα του χρόνια, για να μη την συναντήσει πιά ποτέ. Καλή και έναρετη γυναίκα φαίνεται να υπήρξε, από τα έλάχιστα που γνωρίζουμε για κείνη κι άκόμη φαίνεται να άγάπησε θερμά τό παιδί της τον 'Ανδρέα και να της στάθηκε πικρός ο χωρισμός της από κείνον και από τον νεότερο άδελφό του—τό Νικόλαο. 'Από οίκογένεια άρχοντική της Ζακύνθου, άλλά, με περιορισμένα μέσα⁽⁹⁾, έπήγε τον 'Ιωάννη Κάλβο που μάς φανερώνεται σαν άνήσυχος τυχοδιωκτικός τύπος. Τό άντρόγυνο έζησε μαζί καμιά δεκαριά χρόνια και κατόπιν έχώρισε με διαζύγιο εις βάρος του συζύγου⁽¹⁰⁾. 'Ο πατέρας πήρε τα παιδιά του στην ξενιτιά και ήδη από τα 1803 τον βρίσκουμε σταθερά όπωσδήποτε έγκαταστημένο στο Λιβόρνο. 'Η μητέρα ξαναπαντρεύτηκε γρήγορα: άλλά όταν θυμόταν τό παιδί της, τον 'Ανδρέα, έκλαιε. Στην διαθήκη της άφησε στα δύο της παιδιά—άπό τον δεύτερο γάμο της δέν φαίνεται να απέκτησε παιδιά—ένα άμπέλι που είχε στο Ρόϊδο· ή υπόλοιπη περιουσία της θά είχε έξανεμισθει ή σπαταληθει⁽¹¹⁾.

'Ο Δε Βιάζης βεβαιώνει ότι ο Κάλβος «πολύ ήγάπα την μητέρα του» και ότι έκλαιε όταν την θυμόταν: «ώς ο 'Ιδιος έλεγεν, την έβλεπεν συχνά εις τό δνειρόν του»⁽¹²⁾. Σ' ένα μόνο ποίημα του Κάλβου έμφανίζεται συγκεκριμένη γυναικεία μορφή, και ή μορφή αυτή είναι της μητέρας του: και ίσως άκόμη να μην είναι σύμπτωση άπλή που αυτό είναι και τό μόνο ποίημά του όπου παίρνει και ή θρησκευτική πίστη μία κάπως συγκεκριμένη μορφή, με τα σύνεργα της λατρείας⁽¹³⁾. Δέν νομίζω, λοιπόν, ότι ξεπερνάει τα νόμιμα όρια της κριτικής ή ύπόθεση πώς ή μνήμη της μητέρας έμεινε φωτεινή μέσα στην συνείδηση του παιδιού της και ταιριασμένη με την θρησκευτική πίστη. Φυσικά, συμπεραίνω πώς εκείνη είναι που του ενέπνευσε και την άμυδρή θρησκευτική του πίστη. 'Ο κ. Γ. Ζώρας σε μίαν από τις σχετικές εργασίες του, παραβάλλει την μητέρα του Κάλβου με την μητέρα του Σολωμού⁽¹⁴⁾: άκόμη περισσότερο ίσως θά ταίριαζε ή παραβολή με την μητέρα του Φώσκολου, όταν έστελνε γραμμένη με τό χέρι της, με τα λίγα της γράμματα, την ευχή

της στο ξενητεμένο της παιδί. 'Ανάμεσα στις δυό, πιο θαμπή εικόνα και πιο σβησμένη, ή μητέρα του Κάλβου συμπληρώνει το εύγενικό τρίπτυχο των Ζακυνθινών μητέρων. "Ως τὰ δέκα χρόνια του, λοιπόν, περίπου, μπορούμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ 'Ανδρέας ζούσε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς ἐνάρετης, στοργικῆς καὶ θρησκευομένης μητέρας. 'Η ἐπίδραση αὐτὴ ἀφήσε φανερὰ ἴχνη λίγα μὰ σπουδαῖα, αὐτὰ ποὺ ἀνέφερα πρὶ ἐπάνω· πιστεύω ὅμως πὼς μιὰ βαθιὰ ψυχαναλυτικὴ μελέτη θ' ἀπεκάλυπτε σ' ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου ζωντανὴ τὴν μνήμη τῆς μητέρας⁽¹⁵⁾.

Μὰ καὶ ἡ ἐποχὴ τῶν πρώτων παιδικῶν του χρόνων εἶναι ἀπὸ κείνες ποὺ ἀφήνουν βαθιὰ σημάδια εἰς τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου· ἐποχὴ κατ' ἐξοχὴν ἀνώμαλη καὶ παραγμένη⁽¹⁶⁾. Στὰ 1797, ὅταν ὁ Κάλβος εἶταν πέντε χρόνων, φθάνουν οἱ Γάλλοι εἰς τὴν Ζάκυνθο· ἐπίσημα δὲν ἔρχονται οὔτε νὰ κατακτήσουν οὔτε νὰ ἐλευθερώσουν· ἔρχονται νὰ ἐνισχύσουν τὸ κύρος τῆς Βενετικῆς κυβερνήσεως στὰ νησιά. Πραγματικὰ ὅμως, ἔρχονται νὰ ἀνατρέψουν καὶ τὸ κύρος καὶ τὴν κυριότητα καὶ νὰ ἐτοιμάσουν ἕνα καινούριο πάτημα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν βλέψεων τοῦ Ναπολέοντος εἰς τὴν 'Ανατολή. 'Αμέσως ἐγκαθιδρύεται μιὰ τοπικὴ προσωρινὴ Κυβέρνηση στὸ νησί καὶ ἐκδίδει μιὰ προκήρυξη στὸ λαό. 'Η προκήρυξη αὐτὴ, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὰ ἐπεισόδια ποὺ προκάλεσε ἡ μεταβολὴ τοῦ καθεστώτος, μπορούμε νὰ πιστεύουμε πὼς ἀπετέλεσε τὸν πρῶτο κόσμον τῶν ἐντυπώσεων ποὺ ἀπεκόμισε ὁ μικρὸς 'Ανδρέας ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Μποροῦμε νὰ τὸν φαντασθοῦμε νὰ παρακολουθεῖ μὲ τὰ βαθιὰ κι ἀνήσυχτα μάτια του⁽¹⁷⁾ τὴν ἐξαιρετικὴ κίνηση εἰς τὴν ἀγορὰ, τὸν ἐνθουσιασμό τοῦ κόσμου ν' ἀκούει, διαβασμένα μὲ στόμφο τὰ λόγια τῆς προκήρυξης. Γιὰ τοῦτο, ἂν τὸ περιεχόμενό της δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει—ἀνώτερο ἀπὸ τὶς νοητικὲς του ἱκανότητες,—μᾶς ἐνδιαφέρουν κάποια τυπικὰ λόγια ποὺ ἀπαντοῦν ἐκεῖ μέσα καὶ ποὺ ταιριάζει νὰ χαραχθῆκαν εἰς τὴν μνήμη του χωρὶς κἄν ἕνα ξεκαθαρισμένο νόημα: 'Απὸ τὴν πρώτη ἀρχὴ μνημονεύονται οἱ ἀρχαῖοι, οἱ μέρες «τοῦ Περικλῆ, τοῦ 'Αριστείδου καὶ τοῦ Σόλωνα» ὁ καινούργιος κόσμος ποὺ ἀναγγέλλεται, σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀρχαιότητα. "Ὅμως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς προκήρυξης μιὰ λέξη ἐπανέρχεται μόνιμα καὶ ἐπίμονα, μιὰ λέξη τυπικὴ γιὰ τὸν καιρὸ της, μὲ ὅλη τὴν ἀσάφεια ἀλλὰ καὶ τὴν ὑποβολὴ ποὺ τῆς προσέδιδε ἡ συχνὴ τότε χρῆσις της: ἡ λέξη «ἀρετὴ», ποὺ τὴν ξαναβρίσκουμε τρεῖς φορές μέσα στὸ σχετικὰ σύντομο τοῦτο κείμενο· «μόνη ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ μᾶς διασώζει, νὰ μᾶς προστατεύει καὶ νὰ μᾶς μεγαλύνει». 'Αλλὰ κι ἄλλες λέξεις θρησκευτικοῦ ἢ κοινωνικοῦ περιεχομένου παρουσιάζονται μέσα εἰς τὴν προκήρυξη μὲ τρόπο χτυπητό· κι αὐτῶν ἡ μνήμη δὲν φαίνεται νὰ χάθηκε ὁλότελα ἀπὸ τὴν συνεί-

δηση τοῦ Κάλβου, ἂν καὶ δὲν κρατοῦσαν τὸ μυστικὸ νόημα τῆς λέξης «ἀρετὴ». Πάντως, τὰ δυὸ σημεῖα ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὰ ἀπαντήσουμε οὐσιώδη μέσα εἰς τὴν ποίηση τοῦ Κάλβου, ὁ ἀρχαϊσμός καὶ ἡ ἀνύψωση τῆς «ἀρετῆς», βρίσκονται κι ὅλας στὸ πρῶτο αὐτὸ ζακυνθινὸ κείμενο⁽¹⁸⁾.

Μιὰ δευτέρη ἐντύπωση, ἐκείνη πρὶ καθαρὰ ὀπτικὴ, ἦρθε γλήγορα νὰ προστεθεῖ εἰς τὴν μνήμη τοῦ Κάλβου: ἡ τελετὴ ποὺ ἔγινε γιὰ τὴν ἐμφύτευση τοῦ δέντρου τῆς ἐλευθερίας. Οἱ ἱστορικοὶ μᾶς βεβαιώνουν ὅτι καὶ εἰς τὴν Ζάκυνθο ἔγινε ἡ συμβολικὴ αὐτὴ τελετὴ προσθέτοντας μερικὲς πληροφορίες⁽¹⁹⁾. Πάντως, δὲν νομίζω νὰ ἔχει διασωθεῖ καμιὰ λεπτομερειακὴ περιγραφή της· ἐπειδὴ ὅμως γινόταν παντοῦ μὲ βάση ἕνα αὐστηρὰ καθορισμένο πρόγραμμα, γνωρίζουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν της, τὴν μίμηση τῶν ἀρχαίων τελετῶν, τὴν ἀρχαιοπρέπεια, ὅπως τὴν καταλάβαιναν καὶ ὅπως τὴν διεμόρφωναν οἱ κατὰ τόπους δημοτικὲς ἀρχές. «Συνήθιζαν, ἄλλωστε, τοὺς χρόνους ἐκείνους, νὰ ἀντιγράφουν τὶς ἀρχαῖες δημοκρατίες, καὶ παντοῦ, κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Gregoire, εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Ρώμην τὸ δέντρο εἶχε χρηματίζει σύμβολον θρησκευτικόν, πολιτικόν ἢ ἠθικόν»⁽²⁰⁾. Τὸ παιδί ἄκουσε πάλι ἀρχαῖα ὀνόματα, πατραγαθίαι, συνδεδεμέναι ὀπτικὰ μὲ ἀρχαῖκας ἱεροτελεστίας. Μὰ καὶ κατόπιν, ὡς τὸν καιρὸ ποὺ ἔφυγε, διαδοχικὰ γεγονότα, δραματικὰ ἢ φανταχτερά, μὲ τὰ ἴδια πάντοτε ἐπίκεντρα, θὰ σημαδεύτηκαν κάπου εἰς τὰ βαθιὰ τῆς συνείδησός του. Μιὰ ὁλόκληρη γενιά, ἡ γενιά τῶν γονέων καὶ τῶν δασκάλων τοῦ Κάλβου, ἐξαλλῆ καὶ σὰν ὑπνωτισμένη ὀραματιζόταν καινούριους κόσμους ἀρετῆς καὶ ἰσότητος στηριγμένους ἐπάνω εἰς ἀρχαῖα ἰδανικά. Παραστάσεις ἀκουστικῆς καὶ ὀπτικῆς βοήθησαν τὰ πρῶτα τοῦτα σπέρματα νὰ ριζώσουν βαθιὰ μέσα εἰς τὴν ψυχὴ τοῦ μικροῦ Κάλβου.

Τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τυπικὸς ἐκπρόσωπος εἰς τὴν Ζάκυνθο εἶναι ὁ 'Αντώνιος Μαρτελάος, ποὺ ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Φωσκόλου καὶ κατὰ πάσαν πιθανότητα τοῦ Κάλβου· «ὁ κατ' ἐξοχὴν διδάσκαλος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐν Ζακύνθῳ», καθὼς τὸν χαρακτηρίζει ὁ Δε Βιάζης. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Κάλβου μὲ τὸν Μαρτελάο, καμιὰ μαρτυρία δὲν ἔχει σωθεῖ ὡς σήμερ'· ἂν ὅμως ἀναλογισθοῦμε ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Κάλβου εἶταν φτωχὴ καὶ ὅτι ὁ Μαρτελάος ἐδίδασκε «δωρεάν τὴν ἑλληνικὴν εἰς τοὺς πτωχοὺς», κι ἀκόμη ἂν ἀναλογισθοῦμε τὶς ὁμοιότητες ποὺ παρουσιάζει ἡ διδασκαλία τοῦ Μαρτελάου μὲ τὴν σκέψιν τοῦ Κάλβου, δικαιούμεθα νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ μικρὸς Ζακυνθινὸς δὲν ἔμεινε ξένος ἀπὸ τὴν ἰδιόρρυθμην προσωπικότητα τοῦ δασκάλου⁽²¹⁾.

Πραγματικὰ, στὸ σημεῖον τοῦτο παρουσιάζεται ἕνα φαινόμενο ἄξιο νὰ τὸ παρατηρήσει κανεὶς καὶ νὰ τὸ ἐξακριβώσει:

Έγραφα και άλλοτε έξ' άφορμής του Δ. Καταρτζή ότι ή δημοτική γλώσσα παρουσιάσθηκε πάντα σαν μιά ανάγκη, «κάθε φορά που ή γλώσσα φανερώθηκε σαν μέσον μεταβίβασεως άλλων γνώσεων ή θεωριών και όχι σαν αυτοσκοπός», κάθε φορά δηλαδή που διά μέσου της γλώσσας θέλησαν όρισμένοι άνθρωποι να διοχετεύσουν όρισμένες πεποιθήσεις στο λαό. Έτσι και για άλλους άκόμη λόγους που είναι άσχετοι με την τωρινή μας έρευνα ο δημοτικισμός συμβάδισε πάντοτε στον τόπο μας με τις ανακαινιστικές ή νεωτεριστικές κινήσεις⁽²²⁾. Στόν κανόνα αυτόν δέν άπετέλεσε έξαιρεση ο Μαρτελάος: είτε ήθελε να στηλιτεύσει στα μάτια του λαού τους εύγενείς της Ζακύνθου, είτε ήθελε να έμψυχώσει τους συμπατριώτες του έναντίον των Τούρκων, τη δημοτική μεταχειρίσθηκε στους στίχους του⁽²³⁾. Άλλά έδώ χρειάζεται κάποια διάκριση: άν, για να μένω στο παράδειγμα που ανέφερα πιο πάνω, στο παράδειγμα του Καταρτζή, ανήκει εκείνος από την άποψη την χρονολογική με τη σχετική καθυστέρηση που έσημείωσα στην άρχή της μελέτης μου και έντελώς από την άποψη τη διανοητική στον γαλλικό διαφωτισμό, ο Μαρτελάος γεννημένος άργότερα και έμπνευσμένος από διαφορετικές άρχές ανήκει στην ιδεολογία της Γαλλικής Έπανάστασης. Του Καταρτζή το ιδανικό, που συμπύπτει με τον φωτισμένο δεσποτισμό, είναι να διδαχθεί ο λαός, ν' άποκτήσει γνώσεις θεωρητικές και πρακτικές. Τουτό τον φέρνει σε μιά σειρά πρακτικών έπιχειρημάτων ύπερ της δημοτικής. Της γενεάς και των κατευθύνσεων των πνευματικών του Μαρτελάου ιδανικό είναι ή άνάσταση της άρχαίας Δημοκρατίας. Μέσα στα πλαίσια ενός τέτοιου σχεδίου συμπεριλαμβάνεται και σαν γλωσσικό ιδανικό ή άρχαία γλώσσα, όργανο που εξέφρασε τα άρχαία ιδανικά, προς την όποία πρέπει να τείνουμε ώστε άν όργανο πρακτικό για τη διάδοση των ιδεών αυτών μπορεί και πρέπει να είναι ή δημοτική, όμως συνέπεια των ιδίων αυτών ιδεών είναι ο γλωσσικός αρχαϊσμός. Το φαινόμενο τουτο ο φιλοσοφημένος έρευνητής της ιστορίας της νέας ελληνικής διανόησης θα τό συναντήσει κι άργότερα και σε άλλους κύκλους πνευματικούς, είτε ο Δούκας κι ο Κομμητάς έλπίζουν έτσι να πλησιάσουν στα ύψη της άρχαίας Λογοτεχνίας, είτε οι μεταγενέστεροι λόγιοι προσπαθούν ν' άντλήσουν από την έξαρχαϊσμένη γλώσσα τους πλανερά έπιχειρήματα έναντίον των σφαλερών θεωριών του Falmeayer. Ο Μαρτελάος λοιπόν είναι επαναστάτης μαζί κι αρχαϊστής⁽²⁴⁾. Σε τουτο άλλωστε όσο κι άν δέν έχουμε λόγο να επιμείνουμε ξεχωριστά πρέπει να σταθούμε άκόμη μιά στιγμή γιατί φωτίζουμε έτσι κάποιες πλευρές του θέματός μας, κάποιες από τις προϋποθέσεις του Καλβικού Έργου. Ο αρχαϊσμός των ανθρώπων της Γαλλικής Έ-

πανάστασης είναι ένα φαινόμενο αξιόλογο και αξιοπαρατήρητο και άς έκφράζεται κάποτε μ' έναν τρόπο που σήμερα μάς φέρνει τό χαμόγελο στα χείλη: τελετές και γιορτές έμπνευσμένες τάχα από την ελληνική και ρωμαϊκή άρχαιότητα, θρησκευτικές απομιμήσεις με χαρακτήρα άρχαϊκό, μόδες ξεσηκωμένες από άρχαία πρότυπα, παραβολές και παρομοιώσεις ρητόρων και συγγραφέων με τη ζωή των άρχαίων Έλλήνων και Λατίνων, άλλαγές, έξαρχαϊσμοί όνομάτων, όλες αυτές οι έκδηλώσεις του θαυμασμού προς την άρχαιότητα, που επέδρασαν άκόμη και σε διοικητικές και νομικές αποφάσεις και θεσπίσματα δείχνουν την σχέση της Γαλλικής Έπανάστασης με τον κάθε λογής αρχαϊσμό. Ο Κάλβος είναι φιλελεύθερος καταλυτής των βασιλέων και μαζί αρχαϊστής και στις εικόνες του και στην γλώσσα του. Κι άν οι πρώτες έμπνευσεις του προέρχονται από τα παιδικά του χρόνια, κι άν τις μεταγενέστερες έπιδράσεις τις δέχθηκε άμεσα από τους Δυτικούς, καθώς θα δοϋμε πιο κάτω, όμως άνάμεσα στα δυό αυτά νομίζω ότι έπρεπε να τοποθετηθεί ή μορφή του Μαρτελάου του επαναστάτη αρχαϊστή⁽²⁵⁾.

Γ' ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Το παράδειγμα του Μαρτελάου από κάποιαν άποψη θα μπορούσε να σταθεί ανεξάρτητα και από τις τυχόν άμεσες σχέσεις του με τον Κάλβο, σαν τυπικά αντιπροσωπευτικό μιάς όλόκληρης γενεάς, της ελληνικής γενεάς που άνέθρεψε τον Κάλβο. Γιατί άν ο Μαρτελάος, στη διαμόρφωσή του την πνευματική έδέχθηκε λογής έπιδράσεις Ιταλικές και Γαλλικές νωρίτερα απ' ό,τι τις έδέχθηκαν σύγχρονοί του Έλληνες που δέν είχαν την τύχη να γεννηθούν στα Έπτάνησα και να αναπνεύσουν τον ιδιότυπο πολιτισμό τους, έλεύθερο σχετικά και άμεσα σχετισμένο με τη Δύση, τα Έλληνικά βιβλία που μπορεί και πρέπει ν' άπετέλεσαν καθώς θα ιδούμε την πρώτη πνευματική τροφή του Κάλβου, εκείνα γράφτηκαν από Έλληνες λογίους της γενεάς του Μαρτελάου, αλλά γεννημένους κάτω από τον βαρϋ Τουρκικό ζυγό και έμπνευσμένους από τη νέα διαμόρφωση της Τουρκοκρατούμενης Έλληνικής κοινωνίας. Η γενεά αυτή άν την έξετάσουμε γενικότερα μέσα στην Έλληνικήν ιστορία θα ιδούμε πως είχε κληροβαρϋ και έπίσημο να κατασκευάσει την ήθική του νέου Έλληνισμού. Μιά βαθιά οικονομική άνατροπή είχε συνθέσει κατά βαθμούς μιά καινούρια κοινωνική τάξη, έναν καινούριο κόσμο που δέν μπορούσε πιά στις σχέσεις του με τον Τούρκο, είτε στις άμοιβαίες σχέσεις των μελών που τον άπήρτιζαν, να χρησιμοποιήσει την πατροπαράδοτη ήθική μ' ά και ή άτομική ήθική έπρεπε κι εκείνη ν' αλλάξει σύμφωνα με τις νέες συνθήκες: ο δυναμισμός, τό θάρρος, ή πίστη

στο γένος έρχονται ν' αντικαταστήσουν άλλες πιο παθητικές αρετές, καθώς είναι ή έγκαρτέρηση, ή ύπακοή, ή πίστη στην θεία πρόνοια. Η έρευνα, λοιπόν, του ήθικου ανθρώπου και ή ήθικολογία προβαίνουν στο κέντρον της πνευματικής ζωής, στην θέση που κατείχαν άλλοτε τα θρησκευτικά βιβλία⁽²⁰⁾. Το ήθικό ενδιαφέρον πρωτεύει σ' αυτό υποτάσσονται άλλα που ως τώρα ήταν υποταγμένα στην θρησκεία και στην θεραπεία της: όπως ή παιδαγωγική, ή ρητορική και ή λογοτεχνία. Τα παλιά σχολικά έγχειρίδια εξακολουθούν να εκδίδονται, αλλά σε βραδύτερο ρυθμό — παρά την καταπληκτική αύξηση των σχολείων και των μαθητών τους που χαρακτηρίζει την αρχή του αιώνα. Το ίδιο οφείλεται στην έκδοση των νέων σχολικών έγχειριδίων, «Γραμματικών» κ.ά., που δεν είναι μόνο συγχρονισμένα με τις καινούριες μεθόδους αλλά εμπνέονται από ένα καινούριο πνεύμα, της ήθικης σκοπιμότητας που έκτοπιζει και τείνει να υποκαταστήσει την θρησκευτική σκοπιμότητα.

Μερικοί δροι που αρχίζουν να φαίνονται πιο μόνιμα μέσα στα βιβλία της εποχής αυτής, είναι σύμβολα της νέας κατάστασης. Πρώτιστο παράδειγμα θ' ανέφερα τον δρο Γένος που αρχίζει από το δεύτερο ήμισο του 18ου αιώνα ν' απαντά σταθερά μέσα στα Έλληνικά κείμενα με ένα νόημα που συνεχίζει το παλαιότερα καθιερωμένο αλλά και το καθιστά συγκεκριμένο. Ο κ. Φ. Μιχαλόπουλος σε πρόσφατη εργασία του για τον Αίτωλο Κοσμά γράφει ότι ο Κοσμάς «είναι από τους πρώτους που την είπαν και την κυκλοφόρησαν στους Ρωμιούς κι ιδίως στα κατώτερα λαϊκά στοιχεία»⁽²¹⁾ τη λέξη Γένος. Η διαπίστωση αυτή έχει βέβαια κάτι μαζί άοριστο και υπερβολικά σχηματικό. Γιατί τον δρο γένος τον απαντούμε και πολύ παλαιότερα: όμως τον βλέπουμε εξελικτικά να ταυτίζεται επάλληλα με την γαλλική λέξη nation. Η έθνική συνείδηση που αναπτύσσεται και εδραιώνεται ζητεί να πολιτογραφηθεί μέσα στον κόσμο των έννοιων παίρνοντας το πνεύμα την υπόσταση ενός ιδιαίτερου δρου. Έκατο χρόνια πριν από τον Κοσμά ένας νους φωτισμένος, μία καρδιά φλογισμένη μεταχειρίζεται έτσι τον δρο τουτού: ο Φραγκίσκος Σκουφος στη Ρητορική του Τέχνη μιλεί με συγκίνηση για το γένος του⁽²²⁾, μ' αργότερα στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν τα πρόσωπα που μεταχειρίζονται τον δρο είναι ιδιαίτερος χαρακτηριστικά, όπως κι ο τρόπος με τον οποίο τον μεταχειρίζονται πολύ συχνά χωρίς κανένα προσδιορισμό: το γένος. Οι κατ' έσοχήν εκπρόσωποι του διαφωτισμού, ο Εύγ. Βούλγαρης, ο Θωμάς Μανδακάσης, ο Ίωσηπος Μοισιόδακας τον μεταχειρίζονται με το συγκεκριμένο του έθνικου περιεχόμενο: «Ο Βούλγαρης μιλεί «διά την ώφελειαν του Γένους», ο Μανδακάσης στο ήθι-

κοθρησκευτικό του βιβλίο λέει για τον θεό που θέλει κάποτε να έλεήσει κανένα γένος: ο Μοισιόδακας μεταχειρίζεται τον δρο φιλογενής⁽²³⁾. Και δεν είναι τυχαίο αν άνθρωποι που προέρχονται πνευματικά άμεσα από αυτούς, ο Κοσμάς, ο Ρήγας, ο Κοραΐς, ή γενιά δηλαδή που γεννήθηκε γύρω στα 1750, ανέπτυξαν την χαρακτηριστική δράση που γνωρίζουμε.

Άλλος δρος που σχετίζεται άλλωστε άμεσα με δυτικές εξελίξεις και προβλήματα είναι ο δρος φιλοσοφία. Από τις αρχές του 18ου αιώνα έχουμε στη Γαλλία «φιλοσόφους» και «άντιφιλοσόφους»⁽²⁴⁾ οι φιλόσοφοι είναι εκείνοι που τείνουν να υποκαταστήσουν την θρησκευτική γνώση με τις θεωρίες του Νεύτωνος και την θρησκευτική ήθική με μία ήθική καθαρά κοσμική. Σ' έμας ένας Μοισιόδακας, έπηρεασμένος όμως άμεσα από τη Δύση μεταχειρίζεται ήδη τον δρο από τα 1765: τότε έβγαλε λόγο μπροστά στην αύλη του Ίασίου «Περί της ύγιους φιλοσοφίας»⁽²⁵⁾ αλλά ή ενέργεια ήταν ακόμη πρόωρη: ξέρουμε το οίκτρο τέλος της ανακαινιστικής προσπάθειας του. Μόλις στα τέλη του αιώνα ή κίνηση γίνεται αρκετά δυνατή ώστε ύστερα από μία πάλη μακρά να επικρατήσει ο δρος και το περιεχόμενο. Ο Χριστόδουλος Άκαρνάν που κι αυτός έτελείωσε κατατρεγμένος, καταδικασμένος μάλιστα από την Έκκλησία, γράφει στα 1786 έργο «Περί φιλοσόφου φιλοσοφίας φυσικών μεταφυσικών πνευματικών και θείων αρχών». Ένδιαφέρων είναι ο δρος στο στόμα του Φιλίππιδη όταν στέλνει από το Παρίσι τις έντυπώσεις του από την Γαλλική Έπανάσταση (1790)⁽²⁶⁾. Μα ο σηματοφόρος του άγώνα για τη φιλοσοφία είναι ο Κοραΐς. Ο Κοραΐς ποτισμένος από την Γαλλική σκέψη των άμέσως προεπαναστατικών και μετεπαναστατικών χρόνων της Γαλλίας, από τον Έλβέτιο άς που με ως τους Ίδεολόγους, δίνει στον δρο την ευρύτατη σημασία που είχε τότε και χρησιμοποιεί, δανεισμένον κι εκείνον από σχετικούς άγώνες στην Γαλλία, τον δρο «άντιφιλόσοφος». Έτσι τους δύο αυτούς δρους τους μεταχειρίζεται άδιάκοπα μέσα στο έργο του σαν κήρυγμα και σαν δπλο νεωτερισμού⁽²⁷⁾. Αν και έδω ο λόγος είναι για τους δρους, άς σημειώσω ότι και οι πολλές φυσικές που δημοσιεύονται στην ίδια εποχή είναι κι αυτές «φιλοσοφικές» και εκδίδονται «προς κάταπαυσιν της δεισιδαιμονίας», όπως λέει χαρακτηριστικά στον τίτλο της μιά απ' αυτές⁽²⁸⁾.

Η «φιλοσοφία» εκφράζει την διάθεση της νέας κοινωνικής τάξης ν' απαλλαγεί απ' το θρησκευτικό δογματισμό. Την έκδήλωση των νέων ήθικων τάσεων θά την βρούμε στην νέα ή πιο συχνή χρήση άλλων δρων καθώς είναι ή Εύδαιμονία και ή Άρετή. Ο ήθικός δρος εύδαιμονία που άπαντα κανονικά στην παλαιότερη άλληλογραφία, έρχεται ν' αντικαταστήσει τώρα την παλαιότερη έσχατολογική έννοια της μακαριότητας: ο άνθρωπος

δηλαδή δεν επιδιώκει πλέον να εξασφαλίσει τα μετά θάνατον αγαθά που υπόσχεται η θρησκεία, αλλά ζητεί την ευδαιμονία, δηλαδή την εύτυχια που μπορεί να προσφέρει η επίγεια ζωή. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο διάστημα που μας ενδιαφέρει και λίγο αργότερα, τρία βιβλία πολύ διαφορετικού περιεχομένου παρουσιάζονται, που έχουν και τα τρία στον τίτλο τους, καινούρια έπαγγελία, την εξασφάλιση της ευδαιμονίας. Ο Ψαλίδας στα 1791 μας δίνει έργο με τίτλο «'Αληθής ευδαιμονία». Γι' αυτόν η «'αληθής ευδαιμονία» συνίσταται στην άταραξια και την γαλήνη του πνεύματος. 'Αλλοι μας λέει ότι η «'αληθής ευδαιμονία» στέκεται στην «'ησυχίαν εις τόν νούν και εύρωστίαν εις τό σώμα». Ιδέα καινούρια, πρωτότυπη και ανατρεπτική. Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1796, ο συντηρητικός Δάρβαρης επιγράφει τό έργο του «'Αληθής οδός εις ευδαιμονίαν». Κι αυτός με τόν ίδιο τρόπο μεταχειρίζεται τόν όρο και πιστεύει ότι «'βάσις και θεμέλιον της καλοκαγαθίας και 'αληθούς ευδαιμονίας του ανθρώπου είναι ή καλή και όγιής ανατροφή, καθώς πηγή και βρύσις της κακίας και δυστυχίας ή κακή και διεφθαρμένη». Η ευδαιμονία για τό Δάρβαρη είναι ή επίγεια εύτυχια.⁽⁸⁵⁾ Είκοσι χρόνια αργότερα ό Χρησταρης εκδίδει και αυτός στα 1816 «'Στοιχειώδες σύγγραμμα περι ήθικης και ευδαιμονίας», μεταφρασμένο από τά Γαλλικά. Τόν όρο ευδαιμονία τόν άπαντούμε κανονικά στο έργο του Κοραή⁽⁸⁶⁾, αλλά νομίζω σκόπιμο να τόν σημειώσω σε αξιόλογα έργα της εποχής τά όποια νομίζω ότι έγνώρισε ό Κάλβος. Ο όρος βρίσκεται κατ' επανάληψη μέσα στην περίφημη Νομαρχία⁽⁸⁷⁾ καθώς και ό όρος «'αρετή», που μπορούμε να συνεξετάσουμε. Ο τελευταίος όρος αυτός που άπαντά δώδεκα φορές και πάντοτε σε καιρία σημεία του έργου του Κάλβου⁽⁸⁸⁾ πρέπει να διασταλεί προσεκτικά από τις «'αρετές» στον πληθυντικό. Οι αρετές στο νόημα που τούς δίνει και ή διδασκαλία της εκκλησίας, είναι όρος συνηθισμένος ανέκαθεν και προϋποθέτει άπλως τήν παραδομένη διαίρεση της ήθικης. 'Αντίθετα ή άρετή δεν είναι ούτε τό άθροισμα των καθέκαστα άρετών ούτε μιá όποιαδήποτε άπ' αυτές. Για τις γυναίκες είναι εύκολο να τόν καθορίσουμε και θα λέγαμε πώς είναι ή ήθική θέληση της γυναίκας να διαφυλάξει τήν τιμή της' για τούς άνδρες όμως, και τουτο είναι τό καινούριο που παρουσιάζεται τότε κι έχουμε σήμερα να εξετάσουμε, ή άρετή, ή κατ' έξοχην ιδιότης του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία, είναι, για να μεταχειρισθούμε μιá έκφραση γαλλική άφοι κι αυτός ό όρος είναι ξενικός, γαλλικός και Ιταλικός, la vertu civique που έκδηλώνεται με τήν υπερήφανη αξιοπρέπεια του άνδρισμού. Και ό ένας και ό άλλος όρος, ευδαιμονία και άρετή, άπαντούν τακτικά στα ποιήματα του Σακελλαρίου (1817) ή

«'Νέα 'Εστία»—Χριστούγεννα 1946

«ευδαιμονία» βρίσκεται συχνά και στο «'Βόσπορος έν Βορυσθένει» (1809).⁽⁸⁹⁾ Χωρίς να μπορώ να έξαντλήσω τά θέματα αυτά, σημειώνω δίπλα στ' άλλα πώς και ό όρος «'μόδα» είναι ένδεικτικός της τροπής των ανθρώπων προς τις κοινωνικές μορφές της ζωής που προϋποθέτουν τήν συνείδηση της διάκρισης των τάξεων και τόν πόθο της μίμησης μεταξύ τους. Τόν συναντώ ήδη στον Δάρβαρη (1796), στον Δούκα, στον Ζήση Δαούτη.⁽⁹⁰⁾

'Αλλά ή τάση προς τήν ήθικολογία δεν εκφράζεται μόνο υποσυνείδητα με τήν σημασιολογική εξέλιξη: οι λόγοι μας μαρτυρούν ρητά τό ήθικό χρέος της γενεάς τους. 'Εδω έχουμε κάθε λόγο να προτιμήσουμε να αναφερθούμε σε έργα που ειδικότερα ό νέος ποιητής, στιχουργός και μετρικός Κάλβος θα θέλησε να συμβουλευθεί όταν έστράφη προς τήν νεοελληνική στιχουργική με τρόπο μάλιστα ανακαινιστικό, που άπαιτούσε και προϋπέθετε τή γνώση της νεοελληνικής μετρικής. Βεβαίως διάβασε τά ποιητικά έργα του καιρού του, τόν Δαπόντε, τόν «'Βόσπορο έν Βορυσθένει», τόν Χρηστόπουλο, τόν Σακελλάριο' αλλά θα θέλησε να γνωρίσει και τις μετρικές τις έλληνικές. 'Εκεί βρήκε έννοιες που του είταν οικείες από τήν παλαιότερη Ιταλική φιλολογία και που τότε είταν στην άκμή τους μέσα στη Νεοελληνική γραμματεία. Η ποίηση για τούς νεοέλληνες λογίους μ' έπικεφαλής τόν Κοραή είναι τμήμα της ρητορικής, άποβλέπει στην πειθώ, στον διδακτισμό⁽⁹¹⁾. 'Από τις πρώτες σελίδες της μετρικής του, ό Ζ. Πώπ (1803) σημειώνει πώς ή τέχνη της ποίησης είναι από τις ιερότερες: «τέλος άρα τοίς ποιηταίς τουτ' άν είη, τό άρετήν διδάσκειν»' έτσι λοιπόν γράφει τήν μετρική του και τήν προσφέρει στο γένος των 'Ελλήνων «'ανάξια πάσχοντι της των προγόνων άρετής». Τά ίδια λέει και ό Κομμητάς δέκα χρόνια αργότερα: «τέλος έχουσα τό... εις άρετήν διατιθένται και τας άκουόντων ψυχάς». 'Αν πάλι ό νέος Κάλβος, άφήνοντας τις αρχαϊκές στο πνεύμα και στο γράμμα μετρικές, έστρέφετο προς τις νεωτερικές, όμοιαν αντίληψη της τέχνης του συναντούσε. 'Ετσι για τόν Οικονόμο (1817) ό ποιητής «ό σεβάσμιος ούτος διδάσκαλος της ανθρωπότητος», είναι «'άνηρ άγαθός. 'Εχει ψυχήν μεγάλην και εύγενή» και «'πρέπει να άποβλέπη τήν ώφέλειαν των αναγνωστών του», γιατί ή ποίηση, «'ή καλή αύτη τέχνη, δύναται μάλιστα να καλλύνη τας ψυχάς, να ήμερώνη τά ήθη, να άνυψώνη τήν φαντασίαν, να καθαρίξη τά πάθη, να έμπνέη φιλοτιμίαν και όρμήν προς τας πράξεις τας άγαθάς». Μά και ό Χ. Μεγδάνης εκδίδοντας τήν νεοελληνική μετρική του, όμοια κι αυτός πιστεύει πώς «ό θεμελιώδης σκοπός της ποιήσεως είναι να δίδη εις τούς ανθρώπους διδασκαλίας των καθηκόντων και έπωφελών της ζωής»⁽⁹²⁾.

Ὁ Κάλβος ἀσφαλῶς ἐνισχύθηκε στὶς κατευθύνσεις του ἀπὸ τὶς ἰδέες αὐτές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μερικές θὰ εἶπε κανεὶς πὼς ἀποτελοῦν χαρακτηρισμοὺς ἀκριβέστατους τοῦ ἔργου του τοῦ ποιητικοῦ⁽⁴³⁾. Θὰ ἔμενε μόνο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν τὶς ἐβρήκε μέσα στὰ ἑλληνικά βιβλία ποὺ ἀνέφερα ἢ τυχὸν μέσα στὰ ξένα τὰ ὁποῖα εἶχαν πρότυπά τους οἱ συγγραφεῖς μας. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ καὶ εἶναι φανερό καὶ εἶναι φυσικὸ πὼς σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια ὅπου ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἢ ἑλληνικὴ εἶταν στὰ ἐλάχιστα περιορισμένη, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν ἑλληνικὰ πνευματικὰ κέντρα ὅπως οὐδέποτε αὐτάρκη, οἱ λόγοι μας προκειμένου νὰ θέλουν νὰ πραγματευθοῦν ἓνα θέμα ἐστρέφοντο στὴν ξένη φιλολογία καὶ ἀντλοῦσαν ἀπὸ κείνην εἴτε τὸ πνεῦμα εἴτε τὸ γράμμα τοῦ ἔργου τους, εἴτε καὶ τὰ δυό. Στὴν περίπτωση ὅμως ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἓνας στοιχειώδης συλλογισμὸς στηριγμένος σὲ μιὰ στοιχειώδη γνώση τῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς θὰ ἐνισχύσει τὴν ὑπόθεσίν μου γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀναγνώσεις τοῦ Κάλβου.

Εἶπα καὶ πρὶν ὅτι ἀντίστοιχα μὲ τὴν τοπικὴ ἀπόσταση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὰ ξένα πνευματικὰ κέντρα,⁽⁴⁴⁾ καὶ μιὰ χρονικὴ διάρκεια παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὴν ἐκφορὰ τῶν ξένων ἰδεῶν καὶ στὴν ἀπήχησή τους ἐδῶ. Τοῦτο δὲν ὀφείλεται μόνο στὸ ὅτι τὰ πνευματικὰ ρεύματα γιὰ νὰ ὀγκωθοῦν καὶ νὰ φθάσουν ἕως ἐδῶ ἐχρειάζοντο κάποιο διάστημα χρόνου ἐνίοτε ἀρκετὰ μεγάλο καὶ πάντως ἀντίστροφα ἀνάλογο μὲ τὸν ὄγκο τους· ἄλλοι λόγοι πολὺ πρὸ δυνατοὶ καθιστοῦν τὴ φυσικὴ ἀπόσταση πολὺ μεγαλύτερη. Ὁ πρῶτος εἶναι πὼς γιὰ νὰ χρησιμοποιήσει κανεὶς ἔτσι ἓνα ἔργο, πρέπει τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ εἶναι δοκιμασμένο καὶ ἀσφαλές· καὶ τέτοιο εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὸ ἔργο τὸ ἀκαδημαϊκόν, τὸ διδακτικὸ ἐγχειρίδιον, ποὺ ἔχει ἐπάνω του τοῦ χρόνου καὶ τῆς πείρας τὴν σφραγίδα καὶ τὴν ἔγκριση. Ὑστερα, φυσικὸ εἶταν οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἢ διασκευαστὲς νὰ δούλευαν ἐπάνω στὰ βιβλία ποὺ εἶχαν διδαχθεῖ τὸν καιρὸ ποὺ σπούδαζαν στὴ Δύση—ἢ κάποτε καὶ τὸν καιρὸ ποὺ σπούδαζε στὴ Δύση ὁ δάσκαλός τους—, ἐκεῖνα νὰ θαύμαζαν κι ἐκεῖνα νὰ ἔπαιρναν γιὰ πρότυπα. Τέλος δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε ὅτι βιβλία γραμμένα γιὰ διδακτικούς, σχεδὸν ἀποκλειστικά, σκοπούς, θὰ εἶχαν νὰ ἀκολουθήσουν συγγράμματα διδακτικά· ἔτσι σὲ ὄλους τοὺς ἄλλους λόγους προσετίθετο ἡ σημαντικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ διδακτικὸ ἔργο, ἀκαδημαϊκόν, συντηρητικόν στὴ φύση του, ἀπὸ τὸ πρωτοποριακὸ μανιφέστο. Σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅμως τόσο γοργῆς ἐξέλιξης ὅση εἶναι ἡ τριακονταετία ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἡ ἀπόσταση μεταξὺ ἀκαδημαϊσμοῦ καὶ πρωτοπορείας εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ ἐπιτρέπει εὐκόλως νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴ γλώσσα τῶν μελετῶν καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ Κάλβου. Καὶ πραγματικά οἱ ὠραῖες ἰδέες ποὺ εἶδαμε νὰ ἐκτίθενται ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ἢ

τὸν Μεγδάνη στὰ 1817 καὶ στὰ 1819 καὶ νὰ ἐφαρμόζονται ἀπὸ τὸν Κάλβο στὴν τέχνη του στὰ 1824 καὶ στὰ 1826, ἐξόμνηση τῆς ἀρετῆς, διδακτισμὸς τῆς ποίησης, κλασικισμὸς, εἶναι ἰδέες πρὸ «ξεπερασμένες» στὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴ Δύση. Ὁ Βαρδαλάχος στὴ ρητορικὴ του μεταφράζει κομμάτια ἀπὸ τὸν Blair⁽⁴⁵⁾. Ὁ Οἰκονόμος παραφράζει ἢ μεταφράζει τὸν Abbé Batteux.

Ὁ Κάλβος λοιπὸν, γιὰ νὰ πλησιάσουμε πάλι στενότερα στὸ θέμα μας, τὸ ἰδανικὸ τοῦτο τῆς ἀρετῆς στὴν ποίηση, τοῦ διδακτισμοῦ, εἶταν εὐκόλο, ὅπως εἶδαμε, νὰ τὸ ἀντλήσει ἀπὸ τὶς πηγές ὅπου φυσικὰ θὰ τὸ ἀναζητοῦσε, μέσα στὴν νεοελληνικὴ φιλολογία· ἂς προσθέσω ὅτι, καθὼς θὰ ἴδουμε πρὸ κάτω, θὰ τὸν συναντοῦσε καὶ στὸν κύκλο ποὺ γύρω στὸν Φώσκοιο διέσωζε ἀκόμη τότε στὴν Ἰταλία τὰ λείψανα τοῦ κλασικισμοῦ ποὺ ἂν ἀκόμη στὰ χρόνια ἐκεῖνα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει κάποιο κύρος στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς καὶ διδακτικοὺς κύκλους, δὲν ἀντιπροσώπευε πρὸ καθόλου τὶς τάσεις τῆς διανοουμένης νεολαίας ποὺ ἀνεγνώριζε πρὸ τὸ ἰδανικὸ τῆς ποίησης τὴν προρωμαντικὴ—μὲ ὅσα κι ἂν ἔχει κι ἐκεῖνη στοιχεῖα διδακτικά—καὶ τὴν πρωτορωμαντικὴ. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ποίηση, θὰ σημειώσω ὅτι ὁ διδακτισμὸς στὴν ποίηση, εἶναι ἡ βάση τῆς ποιητικῆς τοῦ 17' αἰῶνα—ἰδίως στὸ β' ἡμίσυ του—rendre la vertu aimable, le vice odieux, le ridicule saillant; γράφει τυπικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ διαφωτισμοῦ, ὁ Diderot, voilà le projet de tout honnête homme qui prend la plume, le pinceau, ou le ciseau.⁽⁴⁶⁾ Ἄς σημειώσω ἀκόμη, χωρὶς νὰ ἐκταθῶ σὲ συσχετίσεις καὶ ὑποθέσεις, ὅτι καὶ τοῦ Κοραῆ τὸ ἰδανικόν, τῆς ποίησης, καθὼς ἐκφράζεται μέσα στὰ ἔργα του εἶναι τὸ ἰδανικόν τῆς ἀρετῆς, τὸ ἰδανικόν τοῦ φθίνοντος 17' αἰῶνα στὸν ὁποῖον ἀνήκει πνευματικὰ καὶ ἰδεολογικά ὁ μέγας μας ἀναγεννητὴς ποὺ μὲ τὴν μακρὰ του ζωὴ ἀποτέλεσε τὸν συνδυητικὸ κρῖκο μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ μεταγενεστέρου διαφωτισμοῦ μας. Ἄς προσθέσω ὅτι—ἴσως καὶ σὲ τοῦτο ἀκολουθώντας τὸν 17' αἰῶνα—εἶταν ἐναντίος στὴ ρίμα.⁽⁴⁷⁾

Ἄφου ὅμως εἰδείξα, ὅσο μοῦ εἶταν μπορετὸ μὲ τὰ τωρινὰ μας μέσα, ποιοῦ εἴδους εἶναι πιθανόν νὰ εἶταν οἱ νεοελληνικὲς ἐπιδράσεις ποὺ δέχθηκε ὁ Κάλβος, θὰ πρέπει τώρα νὰ ἀναζητήσουμε καὶ τοὺς πιθανοὺς ἀγωγούς τῆς. Γιατὶ ἔγραφα πρὸ ἐπάνω ὅτι ἀντίθετα μὲ τοῦ Σολωμοῦ, ἡ μόρφωση τοῦ Κάλβου καὶ ἡ παιδεία του γενικά ὑπῆρξε νεοελληνικὴ, ὅπως οὐδέποτε, σὲ κάποιο βαθμὸ νεοελληνικὴ. Ἰσως εἶναι ἐδῶ ἡ στιγμή νὰ στηρίξω τὴν γνώμη μου αὐτὴν σὲ μαρτυρίες καὶ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα ταῦτοχρόνως θὰ μὲ δικαιολογήσουν καὶ γιὰ τὶς ἐπιδράσεις του ποὺ ἀναζητῶ μέσα σὲ νεοελληνικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς του.

Ἐδῶ νομίζω εὐστοχῶ καὶ ἀσφαλῶς μιὰν ὑπόθεση τοῦ κ. Ν. Τωμαδάκη γιὰ τὴν ταύ-

τιση του Κάλβου με το άγνωστο στον Κοραή πρόσωπο που του αναγγέλλει από το Λιβόρνο στις αρχές Ιουλίου 1809 τον θάνατο του Μιχ. Ζωσιμά. Σημειώνω μάλιστα ότι την υπόθεση αυτήν ενισχύει ο χαρακτήρας της υπογραφής του Κάλβου, όπου το C του ονόματός του μπορεί να εκληφθεί είτε σαν β μικρό είτε και σαν μεγαλειότερο β βαλμένο για αρχικό. Και είναι, αλήθεια, περιέργη ή συνάντηση αυτή του νέου Κάλβου με τον σοφό Χιώτη. Είταν άραγε τυχαία; Κι αν όχι πόσο είταν έθελημένη; Δύσκολο να εξακριβωθεί σήμερα το ζήτημα. Έκείνο που μένει φανερό — κι αυτό μόνο προέχει — είναι πως όταν χρειάστηκε ν' αναγγελθεί στον Κοραή ο θάνατος του Ζωσιμά, ο Κάλβος είταν εκείνος που βρέθηκε αρμόδιος ή πρόθυμος να τον αναγγείλει. Ο κ. Τωμαδάκης σε σχετική μελέτη του εισάγει μερικές υπόθεσεις για την ιδιότητα υπό την οποία έγραψε ο Κάλβος το γράμμα τούτο προς τον Κοραή: Έτσι μας λέει πως «ένετάλη ή άλλως ήθέλησε να καταστήσει εις αυτόν γνωστόν τον θάνατον του φιλομούσου γέροντος . . .», «ουδέ πρέπει να υποθέσωμεν ότι τώσων Έλλήνων διαμενοντων εις Λιβόρνον θα άνετίθετο το έργον της τοιαύτης ανακοινώσεως εις Ιταλόν . . .», «πιθανόν ο Κάλβος . . . να εύρίσκετο εις την υπηρεσίαν των Ζωσιμάδων και ένεκα τούτου ανέλαβε και έξεπλήρωσε την τοιαύτην έντολήν. Πιθανόν όμως ή σχέσις Κάλβου - Ζωσιμά ήτο διαφορετική», να έγνωρίζοντο δηλαδή μέσω του Γρηγ. Παλιουριτη, που θα είταν καθώς πιθανά υποθέτει ο κ. Τωμαδάκης δάσκαλος του Κάλβου και είταν, καθώς γνωρίζουμε, προστατευόμενος του Ζωσιμά. Από όλα αυτά εκείνο που ξεκαθαρίζει σαν πιο πιθανόν, είναι πως ο Κάλβος είταν γραμματικός του Ζωσιμά τούλάχιστον για την Ιταλική του αλληλογραφία (άλλοιως το γράψιμό του θα είταν γνωστό στον Κοραή) και πως γι' αυτό έθεώρησε χρέος του ή ευκαιρία να γράψει στον Κοραή και να του αναγγείλει τον θάνατο του Ζωσιμά.⁽⁴⁸⁾

Αν ή υπόθεση αυτή είναι πιθανή, τότε δέν μας χρειάζεται άλλο τεκμήριο για να καταλάβουμε αν και ποϋθε παρακολουθούσε ο Κάλβος την νέα μας φιλολογική κίνηση στα χρόνια εκείνα: οι Ζωσιμάδες, με το όνομα που είχαν βγάλει και με την πρόθυμη συνδρομή τους για την έκδοση βιβλίων, αποτελούσαν έναν από τους άξονες γύρω στους οποίους ανέλισσεται την εποχή εκείνη ή γραμματεία μας. Αρκεί να θυμηθούμε όχι μόνο πόσο συχνά έμφανίζονται είτε στην προμετωπίδα βιβλίων εκείνα τα χρόνια, σαν αποκλειστικοί χορηγοί, είτε στους πίνακες συνδρομητών, είτε σε κείμενα ή προλόγους που επαινούνται για την γενναιοδωρία τους⁽⁴⁹⁾. Όλων αυτών των βιβλίων οι συγγραφείς αλληλογραφούσαν μαζί τους είτε για να ζητήσουν κάτι, είτε για να εύχαριστήσουν, έστελναν τα έργα τους και δη-

μιουργούσαν έτσι συνθήκες έξαιρετικά ευνοϊκές για έναν συνεργάτη τους μελετηρό και φιλαναγνώστη όπως είταν ο Κάλβος. Για την άμεση επίδραση του πιθανού πρώτου του δασκάλου, του Μαρτελάου, μίλησα πιο επάνω στο Λιβόρνο, υπάρχει κάθε λόγος να πιστεύουμε πως διδάχθηκε από τον Γρηγ. Παλιουριτη ποιά όμως είταν ή επίδραση του δασκάλου επάνω στο μαθητή δέν είμαι εις θέσιν να γνωρίζω, γιατί τα έργα του Παλιουριτη, αρχαιολογικής φύσης, ψυχρά και άπρόσωπα συμπλήματα δέν μας αφήνουν να καταλάβουμε τίποτε από τον χαρακτήρα του είτε από την σύνολη πνευματική και ψυχική του ζωή.

Τέλος και ή γνωριμία του με τον Νικολόπουλο, αν και μαρτυρημένη για μεταγενέστερη μόνο, σχετικά, εποχή, αποδεικνύει τις έπαφές του με λόγιους νεοελληνικούς κύκλους.⁽⁵⁰⁾

Δ' ΦΩΣΚΟΛΟΣ

Όμως από τα 1812, όπου σε ηλικία είκοσι έτών γνωρίζεται ο Κάλβος με τον Φώσκολο, και εισάγεται χάρη σ' αυτόν στους λόγιους Ιταλικούς κύκλους και στην Ιταλική πνευματική ζωή του καιρού του, φυσικό είταν να άτονήσει ή έλληνική επίδραση και να έρθουν στην πρώτη μοίρα Ιταλικές επιδράσεις με τα χαρακτηριστικά που τους δίνει το πνεύμα του Φώσκολου. Ο Φώσκολος όταν χρειάστηκε παιδαγωγό, συνοδό για τον νεαρό έξάδελφό του τον Στέφανο Βούλτσο, του οποίου, σταλμένου από την Ζάκυνθο, αναλάμβανε αυτός την κηδεμονία και την προστασία, στρέφεται προς έναν συμπατριώτη ή του, τον Ανδρέα Κάλβο. Ο ρόλος του Κάλβου θα είναι διπλός: θα συγκατοίχησει με τον Φώσκολο και τον Βούλτσο, θα επιβλέπει την μελέτη και την ζωή του τελευταίου, αλλά συνάμα θα έκτελει και χρέη γραμματικού για τον πρώτο. Η σχέση αυτή διαρκεί από τα τέλη του 1812 ως τις αρχές του 1817 με μερικές διακοπές, αλλά που, φυσικά, δέν απομάκρυναν τον Κάλβο από την επίδραση της ζωηρης σκέψης του Φώσκολου.

Ας προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε την ζωή του Κάλβου στην περίοδο εκείνη — έργο πάντοτε χρήσιμο — και τον χαρακτήρα των σχέσεων του με τον Φώσκολο. Ο Κάλβος, οικονομικά στενοχωρημένος, χωρίς άσφαλή πόρο ζωής, έζήτησε από τους πατριώτες του μιάν ύποτροφία για να συνεχίσει τις σπουδές του την αίτηση ύποστήριξε με θερμά γράμματα ο Φώσκολος, που παρά την θέλησή του δέν μπορεί πια να έξασφαλίζει την ζωή του Κάλβου. Μά τον Μάρτιο του 1814 έφθασε από την Ζάκυνθο άπάντηση άρνητική: ο Κάλβος για να μείνει στην Ιταλία πρέπει να άρκεσθει σε όσα μέσα θα διαθέτει ο ίδιος. Από την αλληλογραφία που άντήλλαξε τότε με τον Φώ-

σκολο, από τα πολλά ιδίως γράμματα που έστειλε τότε ο Κάλβος, φτωχά λείψανα έχουν περισωθεί. Η ανασυγκρότησή της μάς δίνει τα ακόλουθα: ανακοινώνεται στον Κάλβο ή αρνητική απάντηση. Ο Κάλβος βρίσκεται σε αδιέξοδο, αλλά δεν χάνει την αγάπη του προς τον τόπο του ούτε και την ελπίδα του για την ύποτροφια· συνθέτει έναν ύμνο στην πατρίδα του, ύμνο, που αποτελεί μαζί και ένα ευγενικό είδος υπόμνησης. Το στέλνει στον Φώσκολο με την έμμεση παράκληση να το διαβιβάσει «δπου δει» το συνοδευτικό γράμμα είναι άκρως ένδεικτικό από την άποψη αυτήν: προς την πατρίδα του γράφει «καίτοι εκείνη πολύ δλίγόν σκέπτεται να τας διευκολύνη θά απευθύνωνται πάντοτε αί Ισραίι εύχαι» του. Ο Φώσκολος σιωπάει ενάμιση χρόνο, ύστερα από τον όποιο μία υπόμνηση του Κάλβου τον κάνει να απαντήσει με το μακρότατο γράμμα του της 17 Δεκεμβρίου 1815 σπουδαίο για κείνον, αλλά σπουδαίο και για τον αποδέκτη του, γιατί μάς δίνει ακριβώς το είδος των σχέσεων των δύο ποιητών σ' εκείνην την περίοδο και το είδος των συμβουλών που έλάμβανε ο νέος Κάλβος από τον ποιητή των Χαρίτων⁽⁶¹⁾.

Ο Φώσκολος είναι πραγματικά στην έποχή εκείνην για να επαναλάβω την έκφραση ενός Έλληνα φίλου του Κάλβου *Duca e maestro* του δικού μας του ποιητή. Για τις Ιταλικές του τραγωδίες, δεν έχουμε ανάγκη να φτάσουμε ως στον Άλφιέρη: Παράλληλα με το δραματικό έργο του Φώσκολου, συγγράφει και ο Κάλβος τις τραγωδίες του. Έτσι και η ώδή του στους Ίονίους είναι αρχαϊκή και απαλλαγμένη από τον φόρτο της ομοιοκαταληξίας σύμφωνα με τα διδάγματα του Φώσκολου. Παρόμοια θά έλεγαι και για το αφελέστατο εκείνο «Εις έαυτόν» δπου υποστηρίζει ότι η αυτοκτονία είναι κάποτε δικαιολογημένη ότι αποτελεί ένα σχόλιο στις Τελευταίες έπιστολές του Jacopo Ortis. Μά αυτά δεν μάς ενδιαφέρουν, αφού θέμα μας είναι οι δυό του έλληνικές συλλογές. Ο νέος Κάλβος γνωρίζεται σε ηλικία είκοσι χρονών με τον Φώσκολο όταν εκείνος είχε κλείσει τα τριαντατέσσερα και άκτινοβολούσε έπιτυχία και ποίηση. Έζησε μαζί του κάτω από την ίδια στέγη, βοηθός του και μαθητής του περισσότερο από ένα χρόνο, και χρόνο που μετράει, νεανικό. Έπόμενο ήταν ο μικρός σχεδόν αυτοδίδακτος έπαρχιώτης να θαμπωθεί από την άκτινοβολία του ποιητή, να τον μιμηθεί άμέσως—στο διάστημα του χρόνου αυτού έγραψε τις δυό του τραγωδίες και άμέσως ύστερα την Ωδή του στα Ίόνια νησιά—άλλά και να έπηρεασθεί βαθιά άπ' αυτόν. Την πρώτη αυτήν, μακρά και όπωσδήποτε γόνιμη έπαφή, κι άς φαίνεται ή κι άς μπορούσε να είναι κάπως ρηχή ή επίδραση, έρχεται να την τονώσει μία δεύτερη μικρότερης διάρκειας αλλά ίσως πιο σημαντική, γιατί βρίσκει τον Κάλβο νέο

πάντα, όμως πιο άνδρωμένο, πιο μορφωμένο, ικανό ν' άφομοιώσει άποτελεσματικότερα. Πραγματικά από τα μέσα του 1816 ο Κάλβος (είταν τότε είκοσιτεσσάρων έτων) άναλαμβάνει και πάλι τα χρέη γραμματικού κοντά στο Φώσκολο, ως τους πρώτους μήνες του 1817 όποτε, καθώς είναι γνωστό, διακόπτονται βίαια και όριστικά οι σχέσεις τους⁽⁶²⁾.

Μά ο Κάλβος, όσο κι αν κατηγορήθηκε για την συμπεριφορά του άπέναντι του Φώσκολου, άποκόμισε μία μόνο ώφέλεια σπουδαία, άνυπολόγιστη, αλλά όχι ύλική: αφήνοντας τον ποιητή των «Τάφων» και των «Χαρίτων» έπαιρνε μαζί του έναν κόσμο σκέψεων και μορφών που θά σημαδέψουν άργότερα το ποιητικό του έργο. Κάτι—όλότελα έξωτερικό μά όχι άσήμαντο, γιατί στην ποίηση το έξωτερικό δεν είναι άσήμαντο—κάποια σημάδια έξωτερικά της αίσθητικής του καθώς έχει την έφαρμογή της στις έλληνικές του ώδες, βρίσκονται ύποτυπωμένα μέσα στο μικρό του Ιταλικό αίσθητικό δοκίμιο, που έχει τίτλο έπίσημο «Progetto di puoni principii di belle lettere applicabili alle belle arti» και έκτείνεται σε δυό σελίδες. Στην πρώτη φράση του δοκιμίου συναντούμε τις ιδέες που έγνωρίσαμε κιόλας από έλληνικά κείμενα της έποχής του Κάλβου, μά που αποτελούν και μίαν από τις πολλές πτυχές της αίσθητικής σκέψης του Φώσκολου. Η γενική άρχη από την όποία ξεκινάει, είναι λέξη προς λέξη εκείνη που είδαμε λίγο πιο πάνω να κηρύσσεται από τους Έλληνες καλλολόγους των χρόνων του Κάλβου: «Πολλές φορές έχει ύποστηριχθεί ή γνώμη πως οι Έπιστήμες κ' οι τέχνες βρέθηκαν για να καθιστούν καλύτερους και, ίσως, εύτυχέστερους τους ανθρώπους». Άλλά πέρα από τις κατά τόπους διαφορές που είναι άποτέλεσμα της αλλοίωσης της άρχικής καθολικής έννοιας του καλού, ύπάρχει ή έννοια αυτή προς την όποια μπορούμε να τείνουμε. Για να την ξαναβρούμε, δεν έχουμε παρά να αναχθούμε στα κλασικά πρότυπα, τα χρονικά μακρύτερα από μάς, όταν άκόμη οι κοινωνίες δεν είχαν τόσο διαφοροποιηθεί, ενώ άργότερα οι τοπικές διαφορές με τις καινούριες απαιτήσεις που προκάλεσαν, απομάκρυναν τους ανθρώπους από την καθαρή ιδέα του καλού και τους επέβαλαν κανόνες αντίθετους προς τη φύση. Με την μέθοδο αυτήν, έφαρμοσμένη π. χ. στην Ίλιάδα και στην Αινειάδα ταυτόχρονα, θά βρούμε τους κανόνες που «όντας γενικοί, αφήνουν άνοιχτό τον δρόμο, δυναμώνουν το στοχασμό και τον κατευθύνουν προς το άληθινό, προς το ώραίο και το άγαθό». Μαζί, το «σχέδιο» μάς δίνει και μίαν ύποτύπωση των στοιχείων που απαιτούνται για να άρέσει ένα έργο: πρωτεύει ή έκλογή του θέματος που πρέπει να είναι σπουδαίο· ύστερα χρειάζεται ή δύναμη των εικόνων· κατόπιν ή γνώση των

ήθων—ας πούμε του γούστου του κοινού για το οποίο προορίζεται το έργο· είτε αντίστροφα, για την εκτίμηση του έργου, των ειδικών κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες τούτο γεννήθηκε.

Δέν μπορώ να προσδιορίσω ακριβώς την εποχή της σύνταξης του σύντομου αυτού σημειώματος, το πράγμα είναι βέβαια δυσάρεστο, αλλά δέν έχει κεφαλαιώδη σημασία αφού είναι πάντως νεανικό, δέν μπορεί να γράφτηκε μετά τα 1821 και συνεπώς είναι παλαιότερο από τις ώδες. Τις πηγές του δέν έχουμε λόγο να τις αναζητήσουμε προς άγνωστες κατευθύνσεις: μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι άπηχούν τις γνώμες που άκουε ο Κάλβος καθημερινά από τον Φώσκολο δσον καιρό ήταν μαζί· ή καλή τύχη μάλιστα θέλησε των συμβουλών αυτών να περισθωθεί μιá εξαιρετικά σημαντική γραπτή μάρτυρία, το γράμμα που έγραφε ο Φώσκολος στον Κάλβο, τον Δεκέμβριο του 1815 άπαντώντάς του στην άποστολή της Ώδης στα Ίόνια νησιά. Το μοναδικό τούτο δοκουμένο άποτελεί ένα τυπικό παράλληλο με το «σχέδιο», πιό ώριμο και πιό άυθεντικό, με τις διαφορές δηλαδή που εΐταν φυσικό άκόμη τότε να χωρίζουν τον δάσκαλο από τον όπαδό. «Νά συντυχαίνετε, του γράφει, μέρα και νύχτα...μέ τους μεγάλους της άρχαιότητας και με δωδεκάδα Ίταλών πεζογράφων και ποιητών». «Νά έξευγενίσετε την διάνοιά σας», «να τακτοποιήσετε την κρίση σας», «να τροφοδοτήσετε ουσιαστικά το πνεύμα σας» «με την έπίμονη και φλογισμένη θέληση στη σπουδή των Λατίνων και Έλλήνων συγγραφέων». Θά έλεγε κανείς πως του δίνει έδω το πρόγραμμα το ίδιο του σχεδίου. Άλλά μερικές λεπτομέρειες είναι άκόμη πιό ένδεικτικές: τα δσα γράφει ο Κάλβος για την έπίδραση των τοπικών συνθηκών στην διαμόρφωση της αισθητικής στις διάφορες χώρες, ξαναβρίσκονται και στο γράμμα τούτο, που άποτελεί ένα είδος αισθητικής ύποθήκης του Φώσκολου: «έκτός από τους Ίταλούς δέν πιστεύω άλλες διάνοιες [άπό τις δικές μας] να μπορούν ποτέ να έξαγάγουν, και έξ αιτίας της ψυχρης φύσεως και έξ αιτίας της τραχειάς γλώσσας τους, τη ζωή και το πνεύμα που τόσο εύκολα μπορούμε έμεις να έξαγάγουμε άπό τους άρχαίους». Άλλοδ στο Δοκίμιό του ο Κάλβος κάνει μιá σύγκριση μεταξύ της άπλης γνώσης και της συγκίνησης· «θά προσπαθήσω κλαίγοντας να σοδ άποσπάσω τα δάκρυα...» Παρόμοια γράφει ο Φώσκολος στο γράμμα του: «και δμως δέν συγκινούνται... δέν κλαίν ποτέ· γνωρίζουν αλλά δέν αισθάνονται». Ο Κάλβος ύποδεικνύει την άνάγκη της Ιστορικής τοποθέτησης του έργου για την πληρέστερη κατανόησή του· ή ιδέα αυτή είναι καθώς θά δοδμε παρακάτω του Φώσκολου και μάλιστα άποτελεί, αν και φυσικά έχει παλαιότερες τις ρίζες της, μιάν άπό τις ουσιαστι-

κές προσφορές του στην νεώτερη αισθητική, κι αυτήν την συναντούμε στο γράμμα: «Ήρέπει, γράφει, να έξετασθούν οι περιστάσεις και οι προθέσεις». Κι έτσι, αν έξαιρέσει κανείς τη γλώσσα, είναι, άλήθεια, τόσες οι όμοιότητες άνάμεσα στο γράμμα και στο Δοκίμιο, τόσο μοιάζει το τελευταίο αυτό καθοδηγημένο άπό τη σκέψη του Φώσκολου, ώστε καταντά να μην ξέρει κανείς αν πρόκειται για έπίδραση ή για ύπαγόρευση του ποιητή των «Τάφων» (**).

Άλλά του Φωσκόλου κάποιες ιδέες θεμελιώδεις πρέπει να τις αναζητήσουμε γενικότερα μέσα στο έργο του Κάλβου. Θά τις ανέλυα σε μερικά ουσιώδη συστατικά της τέχνης του Κάλβου, τον κλασικισμό, την μίμηση των άρχαίων προτύπων, την αντίδραση κατά της όμοιοκαταληξίας κτλ. καθώς και στον άρχαϊσμό της γλώσσας. Τα συστατικά δμως αυτά φαίνεται να είναι ουσιώδη και για την κάπως ρευστή αισθητική του Φώσκολου. Ξέρουμε ότι ο Φώσκολος δσο κι αν ξεκίνησε άπό κάποιες προρωματικές τάσεις τις όποιες έχει άρκετά βαθιά άφομοιώσει μέσα στις Τελευταίες έπιστολές του J. Ortis, δμως δσο ανέβαινε το κύμα που θά ξεσπούσε γύρω στα 1815 στον Ίταλικό ρωμαντισμό, τόσο τραβιόταν προς έναν δλοένα άύστηρότερο κλασικισμό. Έτσι ο Ιστορικός της Ίταλικής Λογοτεχνίας χαρακτηρίζει τις «Χάριτες» «το τελευταίο λουλούδι του Ιταλικού κλασικισμού» που πετιέται έναντίον της νέας έποχής «σα μιá πρόκληση». Κι όταν έγνώρισε ο Κάλβος τον Φώσκολο, ή στροφή αυτή έχει περίπου συντελεσθεί. Άλλος μελετητής του Φώσκολου, ειδικά στις αισθητικές του και κριτικές αντιλήψεις «λέει πως ο κλασικισμός εΐταν για τον ποιητή «ή δλοκλήρωση του πάθους μέσα στην τέλεια διαύγεια της εικόνας». Στα 1814 ξέρουμε ότι διάβαζε «μόνο Όμηρο». Τον Όμηρο μιμείται και στους «Τάφους» και ξέρουμε την προτίμηση του Κάλβου για τον Όμηρο καθώς και τη διάθεσή του να δανείζεται στην ποίηση εικόνες όμηρικές. Ο Κάλβος έφαρμόζει γενικά μέσα στο έργο του την άρχή της μίμησης των άρχαίων προτύπων: δανείζεται άπό τους άρχαίους λέξεις, εικόνες, φραστικούς τρόπους. Βέβαια και αυτή ή ιδέα είναι διάχυτη μέσα στις Εύρωπαϊκές φιλολογίες άπό τον δέκατο δγδοο αιώνα και άποτελούσε θεμέλιο των αισθητικών διδαγμάτων. Στα χρόνια του δμως ο Κάλβος θά μπορούσε μάλλον να την βρει στους Έλληνες άρχαϊστές και στην Ίταλία· στην ύπόλοιπη Εύρώπη ή άρχή της μίμησης είχε ύποχωρήσει. Άντίθετα, είναι ή βάση του γλωσσικού μας άρχαϊσμού δπως σημείωσα πιό πάνω και δπως θά ξαναδοδμε άμέσως πιό κάτω έξ άφορμής της γλώσσας του Κάλβου: «.. αν και φράσεις μιμώμεθα, τα καλά των λόγων μιμούμεθα, και των προγόνων ήμων μίμησην έχομεν», έγραφε ο Δούκας. Στην Ίταλία, και στον κύκλο άκρι-

βώς του Φώσκολου, ένας Pindemonte εκθέτει άπευθυνόμενος στον ποιητή των «Τάφων» το ποιητικό πρόγραμμα του Κάλβου:

ἀρχαία
ἀς είναι ἡ τέχνη σου, ὡς τοξεύεις, ὄχι ἀρχαίος
τοῦ βέλους σου ὁ σκοπός...

Τὰ ἴδια συσταίνει ὁ Φώσκολος στὸν νεαρό γραμματικό του: «νά συντυχαίνει μέρα νύχτα μέ μετριοφροσύνη καί μέ τόλμη νεανική μέ τοὺς μεγάλους τῆς ἀρχαιότητος». Αὐτὸ ἐφαρμόζει ὁ ἴδιος ἀπὸ τοὺς «Τάφους» ὡς τίς «Χαρίτες» καί αὐτὸ ἀκολουθεῖ κι ὁ Κάλβος, καθὼς δείχνουν οἱ ὠδές του. Τὸ αἰσθητικὸ δίδαγμα τοῦ Φωσκόλου θὰ μᾶς φέρει πάλι διπλά στὰ αἰσθητικὰ διδάγματα τῶν Ἑλλήνων θεωρητικῶν ποὺ ἀπαντήσαμε πρὸ ἐπάνω: κάπου μιλεῖ γιὰ τὸν «σπουδαιότερο σκοπὸ τῆς ποίησης, τοῦ νὰ διδάσκει τέρποντας»: κι ἄλλοῦ λέει πὼς ἡ βάση τῶν «Χαρίτων» εἶναι «διδακτική». Μὰ καί ἡ ἀντίδραση κατὰ τῆς ρίμας, ποὺ τὴν συναντήσαμε καί πρὸ ἐπάνω ἐμφανίζεται κι αὐτὴ στὴν νέα ἰταλικὴ ποίηση, τὴν προφωσκολιανή, καθὼς καί γενικά στίς λογοτεχνίες τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ ἐνισχύθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν κλασικισμό τοῦ Φώσκολου καί ἀπὸ τὴν σχετικὴ πολεμικὴ του. Ἀκόμη θὰ πῶ ὅτι κάποια σχέση μεταξὺ ποίησης καί ρητορικῆς, ἔντονα φανερωμένη μέσα στίς Καλβικές ὠδές, ἀλλὰ ποὺ βρίσκει τὴν ἀπήχυσή της καί μέσα στὸ Δοκίμιο, εἶναι καί αὐτὴ καθαρὰ ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν Φώσκολο: «ἡ εὐγλωττία, γράφει, εἶναι ἰδιότης ποὺ δίνει χρῶμα, σχέδιο καί ψυχὴ» στὴν ποίηση. Εἶπα πρὸ ἐπάνω ὅτι θεμελιώδης ἀντίληψη τοῦ Φώσκολου εἶναι «ἡ ἀνάγκη νὰ ἐξηγεῖ κανεὶς μέ ἱστορία τῶν ἠθῶν τὰ ἔργα τῆς τέχνης». Μὰ καί ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ποίηση τῶν παλαιότερων ἐποχῶν εἶναι πρὸ κοντὰ στὴ φύση, καί συνεπῶς καθαρότερη, ἀνήκει κι αὐτὴ στὸ Φώσκολο. Εἶδαμε ὅτι ἀποτελεῖ βάση γιὰ τὸ Δοκίμιο τοῦ Κάλβου.

Ἀπὸ τὴν ζωὴ του κι ἀπὸ τῆς νεότητάς του τίς φιλολογικὲς προτιμήσεις, μένει στὸν Φώσκολο μιὰ ἔντονη ἀπαισιοδοξία, τῆς ὁποίας τὰ ἴχνη, μέ μορφὴ θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς ἀντίδρασης, βρίσκονται ἄφθονα μέσα στὸ ἔργο τοῦ Κάλβου.

Δυστυχημένα πλάσματα
τῆς πλέον δυστυχημένης
φύσεως, τελειώνομεν
ἕνα θρῆνον καί εἰς ἄλλον
πέφτομεν πάλιν.

Σὰν ἕνα σχόλιο μᾶς φαίνονται αὐτὰ τῶν φράσεων τοῦ Φώσκολου: «εἶμαι ὑπέροχος [:] καί προχωρημένος μαθητῆς τῆς δυστυχίας» ἢ: «μόνον τὰ δάκρυα μᾶς διδάσκουν τὴν ἀλήθεια». Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅμως πὼς ἐδῶ ἡ σχέση εἶναι ἀρνητικὴ καί πὼς τὸ κήρυγμα τοῦτο ποὺ φαίνεται μέ τόση αὐθορμησία νὰ ξεπηδάει ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς τοῦ Κάλβου, ἢ συνειδησὴ του τὸ ἀπορρίπτει μέ ἀγανάκτηση. Τέλος, ἀς προσθέσω σχετικά μ' ἕνα ζήτημα ποὺ θὰ ἀπαντήσουμε ἀμέσως πρὸ

κάτω, πὼς ἂν στὴν ἐποχὴ τῶν σχέσεων του μέ τὸν Κάλβο, ὁ ποιητῆς τῶν «Τάφων» εἶχε ἀπαρνηθεῖ τὸν Young καί τὸν Ossian, τὰ εἶδωλα τοῦ προρωμαντισμοῦ, ὅμως πρὶν εἶχε θυσιάσει κι ἐκεῖνος ἄφθονα στοὺς βωμοὺς τοὺς. (24) Κι ἐδῶ ἡ ἀντίδραση τοῦ Κάλβου φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ἀντιθετικὴ, ἢ μάλλον θὰ ἔλεγα πὼς ἡ ἀντίθεσή του μέ τὸν Φώσκολο φαίνεται νὰ ἐνίσχυσε τὴν προρωμαντικὴ του διάθεση, ἐνῶ, παράλληλα, μπορούμε νὰ πιστεύουμε πὼς καί ἡ διάθεσή του αὐτὴ θὰ ἐνίσχυσε τὴν ἀντίθεσή του. Γενικά θὰ ἔπεινα νὰ συμπεράνω ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν σχέσεων τοῦ Κάλβου μέ τὸν Φώσκολο, σύμφωνα μέ ὅσα στοιχεῖα σημείωσα ἐδῶ, πὼς ἡ ἐπίδραση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἐπάνω στὸν ποιητὴ μας ὑπῆρξε, ὡς πρὸς τὴν τέχνη, θετικὴ ἰδίως στὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ καί ἀρνητικὴ ἰδίως στὰ ἐσωτερικὰ χαρακτηριστικὰ. Τίς αἰτίες τῆς διττῆς αὐτῆς ἀντίδρασης εὐκολὰ μπορούμε νὰ τίς συμπεράνουμε: οἱ σχέσεις δὲν ἔθιξαν τὴν προσωπικότητα τοῦ Κάλβου, ἐνῶ ἡ ἀντίθεση τῶν δύο ποιητῶν, δταν φανερώθηκε ἐνίσχυσε τὴν διαφοροποίησιν ἀντίθετα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ, τὴν ἔκφανση τῆς ποίησης, ἐπόμενο εἶταν νὰ θαμπωθεῖ ὁ ἀγούρος Κάλβος ἀπὸ τὴν φωτοβολία τοῦ πρεσβύτερου, τοῦ φθασμένου πρὸ συντεχνίτη του, καί νὰ αἰσθανθεῖ τὸν πόθο νὰ τὸν ἀκολουθήσει.

Ἐκεῖ ὅπου νομίζω ὅτι γίνεται ἰδιαίτερα φανερὴ ἡ ἐπίδραση αὐτῆ τοῦ Φώσκολου, εἶναι στὴ λύση ποὺ ἔδωσε ὁ Κάλβος στὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Ἡ ἔρευνα τοῦ σημείου αὐτοῦ θὰ εἶναι ἴσως σκόπιμο νὰ μᾶς ἀπασχολήσει πρὸ συστηματικὰ, γιατί ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κυριότερα ἀμφισβητούμενα σχετικά μέ τὸν Κάλβο καί, κατὰ τὴν γνώμη μου, δὲν ἔχει προωθηθεῖ ὡς σήμερα στὸν δρόμο τὸν σωστό. Κι ἀληθινὰ ἡ γλώσσα τῆς ποίησης τοῦ Κάλβου ἀποτελεῖ αἰνιγμα γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς λογοτεχνίας μας: γλώσσα αὐθαίρετη, προσωπικὴ, κράμα παράδοξο δημοτικῆς καί ἀρχαίας, ὑποταγμένη σὲ νόμους ἰδιόρρυθμους, ἀσύμμετρη πρὸς κάθε γνώσθη μας ὡς τὰ σήμερα προσπάθεια κανονισμοῦ τῆς γλώσσας: τὸ θέλητρό της ὅμως καί ἡ ὑποβολὴ ποὺ ἀναδίνει, προκαλεῖ τὴν ἐπιθυμία νὰ τὴν γνωρίσουμε καί νὰ ἀναλύσουμε τὰ συστατικὰ της καί τὰ ἱστορικὰ της. Ἡ προγενέστερη κριτικὴ στὸ ζήτημα τοῦτο θὰ μᾶς εὐκολύνει ἐλάχιστα: Ἄν θελήσουμε νὰ συστηματοποιήσουμε τίς διαφορὲς γνώμες ποὺ ἔχουν λεχθεῖ σχετικά, μπορούμε νὰ τίς συμμορφώσουμε σὲ τρεῖς ομάδες. Ἡ πρώτη ἀρνιέται ὁλότελα τὴν ὑπαρξὴ προβλήματος. Κύριος ἐκπρόσωπός της, ὁ Σ. Στουραϊτῆς γράφει: «ἡ φράσις αὐτοῦ μοὶ φαίνεται μάλλον ὀμαλή, τῆς δὲ γραμματικῆς καί τοῦ συντακτικοῦ σπανιώτερον ἀμελεῖ». Δεύτερη ὁμάδα ἀποτελοῦν ὅσοι συνδέουν τὴν γλώσσα τοῦ Κάλβου μέ τὴν γλωσσικὴν προσπάθεια τοῦ Κοραῆ. Τὴν γνώμη αὐτὴν ὑποστήριξε διὰ μᾶ-

κρών και με αρκετά επιχειρήματα ο Ήλιος Βουτιερίδης στην μελέτη του «Η γλώσσα του Α. Κάλβου»: «ο Κάλβος είναι ένας όπαδος του Κοραή με κάποιες παραξενιές στην εφαρμογή των γλωσσικών ιδεών τούτου». Η γλώσσα του Κάλβου «έχει όλα τα χαρακτηριστικά και τα σημαντικότερα γνωρίσματα της γλώσσας του Κοραή». Παρόμοια και ο κ. Ν. Τωμαδάκης πιστεύει ότι η γλώσσα του Κάλβου είναι «ή μέση όδος», είναι «ή γλώσσα που καθιέρωσε ο σοφός διδάσκαλος του Γένους και πρώτος αξιόλογος πεζογράφος της νεώτερης ελληνικής Αδαμάντιος Κοραής». Μ'όλο που κάποιες ομοιότητες δικαιολογούν μια τέτοια συσχέτιση, που είναι άλλωστε φυσική και νόμιμη όπως φαίνεται απ' όσα έγραψα πιο επάνω για τις ελληνικές επιδράσεις του Κάλβου, όμως μια όπωσδήποτε προσεκτική σύγκριση δείχνει ότι ή σχέση μεταξύ των δύο γλωσσών δεν μπορεί να είναι αίτιώδης, δεν μπορεί δηλαδή ή γλώσσα του Κάλβου να θεωρηθεί απλή εφαρμογή των γλωσσικών αρχών του Κοραή, ως είναι και με κάποιες παραξενιές κατωμένη. Η τρίτη, τέλος, ομάδα θεωρεί καθαρά ανώμαλη τή γλώσσα του ποιητή. Ο Ί. Ζερβός της άφιερώνει μια φράση σιβυλλική: «ή γλώσσα του, προσωπική του γλώσσα, συγγραφικόν καθαυτό ύφος (style)» ο κ. Μ. Σιγούρος όνομάζει τή γλώσσα του Κάλβου «άκανόνιστη και κάποτε σφαλερή» ο Κ. Παλαμάς στην πολύκροτη όμιλία του λέει πως «άκριβως είπειν ο Κάλβος δεν είναι χυδαίιστής, ούτε όπαδος του Δούκα, ούτε άκολουθεί τήν όδόν ήν έχάραξεν ο Κοραής. Μαλλον δε των ποικίλων όμων σημαιοφόρων των περι γλώσσης αρχών φαίνεται άκολουθών — χωρίς να τον γνώριζε ίσως — τον γάλλον Μερσιέ, συγγραφέα λεξικού νεολογισμών κατά τας αρχάς του παρόντος αιώνος, άρνούμενον πάσαν αύθεντίαν, προκειμένου περι γλώσσης, και σοβαρώς άποφαινόμενον ότι «l'homme pensant ne connaît d'autre autorité que son propre génie». Η ομάδα αύτή συγκεντρώνει τή μεγάλη πλειονότητα των μελετητών του Κάλβου. Αντίκειται όμως στην γνώστη μας ίδιουσυγκρασία του ποιητή, τήν αύστηρά λογικευμένη αισθητική του καθώς εκφράζεται στην στιχουργία του και στη λογική διάρθρωση των όδων. Συνεπώς πρέπει κι έδω να αναζητήσουμε μια κυβερνήτρια θέληση και πρώτα μας χρειάζεται ένα γενικό διάγραμμα τής γλωσσικής κατάστασης τής νέας ελληνικής λογοτεχνίας στα χρόνια που έγραφε ο Κάλβος. Σε τούτο βοηθούν τά λόγια που παρέθεσα πιο επάνω από τήν μελέτη του Κ. Παλαμά. Στην εποχή του Κάλβου τρεις γλωσσικές τάσεις ξεκαθαρίζουν γύρω στο πρόβλημα τής γραφόμενης νεοελληνικής. Εκείνοι που όνομάζονται αρχαίιστες ζητούν, με διαφορετικό ο καθένας τρόπο, να αναχθούμε στη γλώσσα των αρχαίων και έτσι να επιδιώξουμε τό ανέ-

βασμά μας προς τήν προγονική δόξα. Από τήν άλλη μεριά οι χυδαίιστες άναγνωρίζουν τό γλωσσικό καθεστώς του νέου ελληνισμού και ζητούν μ' έναν πραγματισμό διαφωτισμένο και λαοκρατικό να καθιερωθεί ή δημοτική σαν μοναδική γλώσσα των λογίων. Ο Κοραής ζητεί να χαράξει άνάμεσα στις δύο τάσεις έναν τρίτο δρόμο που θα καθάριζε βέβαια βαθμιαία τή δημοτική, διατηρώντας όμως και τον πλούτο της και πολύ από τό τυπικό της. Σωστά λέει ο Παλαμάς ότι ο Κάλβος δεν είναι αρχαίιστης, στο νόημα, φυσικά, που έχει ή λέξη σχετικά με τους τότε γλωσσικούς νεοελληνικούς άγώνες: ένα πλήθος λέξεις δημοτικές, ένα έντονο δημοτικό χρώμα που όφείλεται και στο λεξιλόγιο και στο τυπικό, άπορρίχνει τον Κάλβο μακριά από τους όπαδους του Δούκα ή του Κομμητάρ. Μά και για χυδαίιστης δεν μπορεί να περάσει ο Κάλβος δείχνοντας τόσην άγάπη προς λέξεις αρχαίες, εκφράσεις, νοήματα και τύπους τής αρχαίας. Είπα πιο πάνω ότι ή συσχέτισή του με τον Κοραή δεν μπορεί να μας όδηγήσει σε ούσιαστική γνώση τής γλώσσας του.

Σε προηγούμενη μελέτη μου προσπάθησα ν' άποδείξω πως ο δημοτικισμός τής εποχής εκείνης έχει τήν πηγή του στο Γαλλικό διαφωτισμό του όποιου άποτελεί, όπως θα έλεγαν στην έπιστήμη, ένα άπλό πόρισμα. Αν όμως ή Γαλλία και ή Εύρώπη όλόκληρη συνήντησε κάποτε στην Ιστορική της πορεία τό πρόβλημα τής διγλωσσίας, με τήν ομάδα λατινικά—έθνικές γλώσσες, και τό έλυσε σύμφωνα με τό πνεύμα του διαφωτισμού, όπως ύστερα τό έλυσε και ο δικός μας δημοτικισμός με τήν ομάδα αρχαία—νέα ελληνική, στην Ιταλία τό πρόβλημα τής διγλωσσίας έπήρε και μιάν άλλη μορφή, από τήν άποψη τής όποιας έμενε άλυτο ως σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια. Εκεί μιά από τις πλευρές που παρουσίασε τό νέο τούτο ζήτημα άφορούσε στην λογοτεχνική χρήση τής γλώσσας. Ο Φώσκολος πήρε θέση στο ζήτημα τούτο και έπόμενο είναι να σκεφθούμε ότι όταν παρουσιάσθηκε στον Κάλβο σαν πρόβλημα άτομικό ή γλώσσα που έπρεπε να άκολουθήσει στα έργα του, θα παραλλήλισε τήν περίπτωση του με τήν περίπτωση τής λογοτεχνίας που έ γνώριζε, τής Ιταλικής. Πραγματικά νομίζω ότι διασταγμός δεν χωρεί κανένας στο σημείο τούτο τής μελέτης και ότι τό άλυτο τούτο ζήτημα τής γλώσσας του Κάλβου βρίσκει πλείρια τή λύση του μόνο αν λάβουμε υπ' όψιν μας τό ανάλογο πρόβλημα των Ιταλών στην εποχή του. Η γραπτή Ιταλική γλώσσα—συνοψίζει προσεκτική λογία που έχει άσχοληθεί ειδικά με τό ζήτημα—ή γραπτή Ιταλική γλώσσα, σύμφωνα με τήν αντίληψη των νεωτεριστών, όταν δεν είναι διεφθαρμένη είναι συσφιγμένη, πομπώδης. Δεν ταιριάζει με κανένα από τά είδη που ά-

παιτούν ένα ύφος καλό ή μέτριο». «Η γραπτή Ιταλική γλώσσα όταν δεν είναι διεφθαρμένη αρχαίζει» φρονούν, οι εκπρόσωποι της ίδιας ομάδας. «Οι Ιταλοί συγγραφείς έχουν συνεπώς μόνο την έκλογή ανάμεσα σε δυο γλώσσες τη μιὰ μοντέρνα αλλά βάρβαρη την άλλη καθαρή αλλά αρχαϊκή». Είναι δηλαδή το πρόβλημα ακριβώς εκείνο που αντιμετώπισε ο Κάλβος. Οι αρχαϊστές δεν φρονούν ότι το ζήτημα είναι άλλο: «Ο Baretti θεωρεί ότι η γλώσσα των βιβλίων ενός έθνους είναι πάντοτε διαφορετική από την όμιλουμένη, είναι πάντοτε «μιὰ γλώσσα πιο περίτεχνη». Κάτι τέτοιο διδάσκει και ο Φώσκολος: «ούτε οι καθαρολόγοι θα κατηγορούνται για σχολαστικότητα ούτε οι νεωτεριστές για βαρβαρισμό αν όποιος έγραφε μπορούσε να κατέχει την τέχνη να εισάγει μέσα στο ύφος του λέξεις και τρόπους αρχαιότατους». Αλλά μιὰ τέτοια γλώσσα «δεν μπορεί κανείς να την διδαχθεί κιόλας από την τροφή του, αλλά πρέπει να την μάθει με την μελέτη», λέει ο Λεοπάρδης. Ο συγγραφέας, λοιπόν, παρατηρεί ή σχολιάστρια, «δεν μπορεί να είναι ούτε απλός ούτε φυσικός»: «είναι σχεδόν αδύνατον να γράφει τέλεια σε τρόπο που να φαίνεται αθύρμητη μιὰ γλώσσα που μόνο με την σπουδή την έτοιμασε και την έφτιαξε για τον έαυτό του» (Λεοπάρδης). Βλέπει κανείς δηλαδή έδω κηρυγμένη από τον Φώσκολο την γλώσσα που εφαρμόζει ο Κάλβος: ή λόγια γλώσσα θα είναι μιὰ γλώσσα τεχνητή με ύλικό από την όμιλουμένη και πλουτισμένη με «λέξεις και τρόπους» αρχαϊκούς. Η ιδιόμορφη δηλαδή γλωσσική θέση του Κάλβου, που τον κάνει να προσεγγίζει με τον Ιταλικό κύκλο του Φώσκολου, είναι ότι δεν «άκολουθει την μέσην όδόν», ούτε ξεκινάει από μιάν από τις γλώσσες που υπάρχουν (αρχαία — δημοτική, δηλαδή, ως ποίμε, Δούκας — Καταρτζής ή Κοραής), αλλά κατασκευάζει τη γλώσσα του με ύλικά δανεισμένα από τα δύο άκρα. Ακριβώς τουτο ύποστήριζαν και οι όμóγνωμοι του Φώσκολου για τη λύση του γλωσσικού ζητήματος στην Ιταλία. Φυσικά, στην δοκιμή του αυτήν χρησιμοποίησε και στοιχεία που είχε μπάσει — ή που προσπαθούσε να μπάσει — στη γλώσσα μας ο Κοραής. Αν τα πορίσματα της έρευνας αυτής είναι σωστά, τότε μπορούμε να θεωρούμε το πολυθρόλητο τουτο ζήτημα όριστικά λυμένο και να διαπιστώσουμε όκóμη μεγαλύτερη απ' ό,τι πιστεύαμε ως σήμερα την επίδραση του Φώσκολου επάνω στον Κάλβο. Με τον ίδιο κόπο ίσως να λύσαμε και το ζήτημα της προέλευσης του στίχου του Κάλβου, από τον δημοτικό δεκαπεντασύλλαβο, σε συνδυασμό με την Ιταλική στιχουργική. Η επίδραση όμως του Φώσκολου, όπως είδαμε κι όπως θα ίδουμε, δεν είναι αποκλειστική (55).

Ε' Ο ΠΡΟΡΩΜΑΝΤΙΣΜΟΣ

Μέσα στα ποιήματα του Κάλβου, δυο τάφοι παρουσιάζονται όχι σαν σύμβολα αλλά συγκεκριμένα, πραγματικά. Είναι ο τάφος των ήρώων του Ίεροϋ Λόχου και ο τάφος της μητέρας του στην ώδη «Εις θάνατον». Αν θελήσουμε να αναλύσουμε τον τρόπο με τον όποιο ο ποιητής αντιμετώπισε το θέμα του στα δυο αυτά ποιήματα, θα καταλήξουμε, νομίζω, σε κάποια πορίσματα, γενικότερα διδακτικά. Οι τάφοι των ήρώων χρησιμεύουν στον Κάλβο για να έξαγάγει ένα δίδαγμα πατριωτικό: είναι ένα μνημείο στημένο κάπου για να μνημονεύει μιάν εύγενική πράξη και να έμπνέει, με το παράδειγμα των νεκρών που καλύπτει, όμοιες πράξεις:

τον ενδοξον
λόχον, τέκνα, μιμήσατε
λόχον ήρώων.

Βλέπουμε δηλαδή ότι ο τάφος αυτός δεν έμπνέει στοχασμούς μυστικούς, θρησκευτικούς ή φιλοσοφικούς, δεν γεννά ύποκειμενικές αντιλήψεις και ρέμβες και αναμνήσεις, αλλά συντελεί στην ανάπτυξη του φρονήματος, είναι ένα βουβό μ' έντονο κήρυγμα ήθικης και άρετης πολιτικής. Αθελα πάει ό νους μας στους «Τάφους» του Φώσκολου: όμοια ή σύλληψη του θέματος, όμοια ή αντίληψη που φέρνει τον ποιητή να ζητήσει τάφους ξεχωριστούς για τους ξεχωριστούς ανθρώπους:

«γιατί άνίσως έλπίδα δόξας στα γενναία ποιέ των Ιταλών πνεύματα λάμψη, έδωθε το προμήνυμα θάβγη»

Η όμοιότητα αυτή άπαιτεί να θεωρήσουμε την εμπνευση του Κάλβου ύποταγμένη στο ποίημα τουτο στον στοχασμό του Φώσκολου: εκείνος συνέλαβε με τέτοιο τρόπο το θέμα του, και έδωσε έτσι καινούριο, πολιτικό περιεχόμενο στην κλαψιάρικη ταφολογία που χαρακτηρίζει σχεδόν όλο το δεύτερο ήμισυ του δέκατου όγδοου αίωνα, το προρωμαντικό, και τις αρχές του δέκατου ένατου. Μά δεν είναι όμως μόνη ή εμπνευση κοινή, (και συνεπώς έξαρτημένη στην περίπτωση αυτή) μεταξύ των δυο ποιημάτων: Ο τόνος του Κάλβου είναι στο ποίημα τουτο ισόρροπος, μεγαλοπρεπής, λιτός, κλασικός: οι εικόνες άπλές και καθαρές, ή φαντασία που τις ζωογονεί μετρημένη και κυρίαρχη. Έτσι συνέλαβε και έτσι έξετέλεσε το θέμα του και ο Φώσκολος στους «Τάφους»: καμμιά ύπερβολή, καμμιά προσπάθεια ύποβολής: ο ποιητής έμπνευσμένος από το εύγενικό του θέμα διδάσκει στους ανθρώπους την ύψηλή σκοπιμότητα των τάφων που σκεπάζουν τους γενναίους άνδρες. Η εμπνευση και ή έκτέλεση και των δυο, θερμές αλλά χωρίς κανένα ύποκειμενισμό, καθαρά αντικειμενικές. Μέσα στην ώδη στον Ίεροϋ Λόχο ο ποιητής δεν φανερώνεται πά-

ρά για να εύχηθῆι να μείνουν οι τάφοι τῶν Ἱερολοχιτῶν ἀπειραχτοὶ ἀπὸ τὸν χρόνον, καθὼς στοὺς «Τάφους» ὁ ποιητὴς φανερώνεται μοναχὰ γιὰ νὰ ζητήσῃ νὰ μείνουν τῶν μεγάλων ἀνθρώπων οἱ τάφοι ἀπειραχτοὶ ἀπὸ τὸν νόμον. Μόνῃ ἡ μητέρα παρουσιάζεται καὶ διδάσκει στὰ παιδιὰ της νὰ ἀναζητήσουν κι' αὐτὰ ὅταν ἔρθῃ ἡ στιγμή ἕναν τέτοιο ἔνδοξο τάφο!

Ἄς μὴν ξεχνοῦμε πῶς κι' ἄλλες ὁμοιότητες ἐνώνουν τὰ δύο ποιήματα: καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ βασικὴ σύγκριση τῶν τάφων ποὺ εἶναι δοξασμένοι καὶ τῶν ἀδόξων τάφων ἀνήκει στὸν Φωσκολο.

Καὶ στὴν ὁδὴ «Εἰς θάνατον» μιὰ μητέρα παρουσιάζεται στὸ παιδί της γιὰ νὰ τὸ διδάξῃ νὰ μὴ φοβάται τὸν θάνατον. Ἀλλὰ ἡ μητέρα αὐτὴ εἶναι ἡ μητέρα τοῦ Κάλβου — ἡ σκιὰ της, ἀκριβέστερα — κι' ὁ ποιητὴς δείχνεται ὁ ἴδιος πιά, μέσα στὴν ὑπερβολὴ τῆς συγκίνησης ποὺ τοῦ προκαλεῖ τὸ θέαμα τῆς μητέρας του σηκωμένης ἀπὸ τὸν τάφο της. Ἐδῶ οἱ εἰκόνες καὶ τὸ συναίσθημα ποὺ θέλουν νὰ ἐμπνεύσουν εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετα μὲ τῆς προηγούμενης ὁδῆς: Γονατισμένο τὸ παιδί βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς ὁδῆς ἀκριβῶς ὅπως εἶναι καὶ στὸ τέλος τῆς προηγούμενης. Μὰ ὁ φυσικὸς κόσμος δὲν ἔχει τὴ γαλήνη καὶ τὴν μεγαλοπρέπεια ποὺ εἶδαμε πρὶν. Εἰκόνες ὑποβλητικῆς, καμωμένες γιὰ νὰ γεννήσουν στὸν ἀναγνώστη τὸ δέος καὶ τὴν φρίκη, μᾶς χτυποῦν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἀνάλογο καὶ τὸ λεξιλόγιο: «σκοτεινά, παγωμένα, τοῦ λυσοσῶντος ἀνέμου ἡ ὄρμη, τὰ παράθυρα κατασχισμένα, τὰ μελανόπτερα σύννεφα, ἡ σελήνη, σβησθὲν λιβανιστήριον, κερία σβηστά, καὶ κόλυβα». Μπροστὰ στὸ φάντασμα ποὺ προβαίνει, μᾶς λέει ὁ ποιητὴς:

«ὄρθαι εἰς τὴν κεφαλὴν μου
στέκονται ἢ τρίχες... λείπει
ἡ ἀναπνοὴ μου».

Καμμιά σχέση πλέον μὲ τὴν ἄλλη μορφή, μὲ τὰ ἄλλα συναισθήματα ποὺ μᾶς ἔδωσε ὁ τάφος τῶν Ἱερολοχιτῶν. Ἐνα ἔντονο ρωμαντικὸ, ἢ ἀκριβέστερα προρωμαντικὸ στοιχεῖο μᾶς δίνει μιὰ ἐντελῶς καινούρια ἀτμόσφαιρα, μᾶς ἀναφέρει σὲ ἕναν ἄλλο κόσμον αἰσθητικὸ: «μιὰ νύχτα τοῦ Young» διέγνωσε γι' αὐτὰ ἕνας λεπταίσθητος διανοούμενος καὶ ποιητὴς, ὁ Γιώργος Σεφέρης: «εἶναι ἡ ἀτμόσφαιρα ὁλόκληρης τῆς ὁδῆς». Ἴσως ὄχι μόνο, τῆς ὁδῆς, ἀλλὰ κανονικὰ τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κάλβου. Γιατὶ ἂν, παραμερίζοντας τὶς ἀρχαιοπρεπεῖς εἰκόνες καὶ τὴν ἀρχαίζουσα γλῶσσα, τὰ στοιχεῖα ποὺ τὰ εἶδαμε μὲ κάποιον τρόπο δανεισμένα ἀπὸ τὸν φωσκολιανὸ κλασικισμὸ καὶ γενικὰ ἀπὸ τὴν κλασσικὴ καὶ συντηρητικὴ Ἰταλικὴ σχολή, θελήσουμε νὰ πλησιάσουμε στὴν ἴδια τὴν Ξμπνευση τοῦ Κάλβου, θὰ ἴδουμε νὰ μᾶς ἀνοίγεται ἕνας ποιητικὸς κόσμος ἐντελῶς διαφορετικὸς καὶ ἀντίθετος ἀπὸ ὅ,τι

εἶδαμε ὡς τώρα: θὰ ἴδουμε μὲ κατάπληξη κάτω ἀπὸ τὸ ντύμα τοῦτο τὸ κλασσικὸ καὶ ἀρχαϊκὸ, νὰ δονεῖται μιὰ ψυχὴ ἄκρως ρωμαντικὴ, πέρα γιὰ πέρα ἀντιφωσκολιανή. Ἐπειδὴ τὸ ζήτημα τοῦτο συζητήθηκε ἐπανειλημμένα, καὶ μ' ἕναν τρόπο, ποὺ ἂν ἐξαιρέσω λιγοστὲς πρόσφατες κρίσεις λογοτεχνῶν, δὲν μοῦ φαίνεται σωστός, νομίζω σκόπιμο νὰ δώσω μερικὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα.

Ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐμφάνιση ὡς σήμερα, ὁ Κάλβος διακηρύχθηκε γιὰ κλασσικὸς, πινδαρικὸς ποιητὴς. Ὁλη ἡ συζήτηση γύρω στὸ ὄνομά του, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν, περιορίσθηκε στὸ ποσοστὸ τοῦ πινδαρισμοῦ του: ἂν πρέπει νὰ θεωρεῖται λίγο ἢ πολὺ ἢ ἐντελῶς πινδαρικὸς. Ἡ Juliette Lamher μᾶς λέει πῶς «ὁ Κάλβος εἶναι ἕνας Πίνδαρος γαληνεμένος, πραότερος». Ὁ Κ. Παλαμᾶς γράφει πῶς ὁ Πίνδαρος εἶναι «ὁ μέγας διδάσκαλος» τοῦ Κάλβου. Ὁ Σ. Μενάρδος ξαναπαίρνει καὶ ἀναπτύσσει τὰ λόγια τῆς J. Lamher. «Πινδαρικὴ» ὀνομάζει τὴν Λύραν» τοῦ Κάλβου καὶ ὁ Σ. Στουραῖτης. Ὁ κ. Μ. Σιγοῦρος γράφει: «ἡ ὁδὴ του ἔχει τὴ βροντόφωνη πινδαρικὴν μεγαλοπρέπειαν». Ὁ Γ. Σωτηριάδης νομίζει ὅτι «δικαίως θὰ τὸν ὀνομάζαμεν ἀκόμη καὶ μικρὸν Πίνδαρον τῆς Νέας Ἑλλάδος». Ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης δὲ μὴς διαμαρτύρεται γιὰ τὴν κρίση αὐτὴ, «τὴ στιγμὴ ποὺ ἀξιόλογα ὁ Κάλβος μπορεῖ νὰ χῆρῃ τὴ θέσι τοῦ Πινδάρου τῆς νεοελληνικῆς», τόσο ἐκεῖνος ἄλλωστε ὅσο κι' ὁ Η. Pernot ποὺ ἐπίσης συμφωνεῖ, διαπιστώνουν ὅτι γενικὴ εἶναι ἡ σύμπτωση τῶν κριτικῶν στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Κάλβου ὡς πινδαρικοῦ. Ὁ μόνος, ποὺ εἶδε σωστά, ὅπως κανονικὰ συμβαίνει, μὰ ἔκρινε ἄδικα, εἶναι ὁ κ. Γ. Μ. Ἀποστολάκης, ποὺ σημειώνει στὴν σχετικὴ μελέτη του ὅτι τὰ δάνεια τοῦ Κάλβου ἀπὸ τὸν Πίνδαρον κι' ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους γενικὰ, εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερικά, ἀγγίζουσιν μοναχὰ τὴν μορφή καὶ ὄχι τὴν οὐσίαν τοῦ ἔργου. Ἐχοῦμε δηλαδὴ ἐδῶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ τυπικὰ φαινόμενα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ποιητὴς ὑποβάλλει στοὺς κριτικούς του τὴν γνώμη ποὺ θέλει νὰ διαβιβάσουν γιὰ κείνον στὴν ὑστεροφημίαν: παίρνει μερικὲς εἰκόνες, μερικὲς λέξεις ἀπὸ τὸν Πίνδαρον, ἐπιγράφει στὴ συλλογὴ του δυὸ στίχους ἀπὸ τὸν Πίνδαρον, κι' ἔτσι παίζει μὲ ἀσφάλεια τὸ παιγνίδι του: ὁ ποιητὴς μπαίνει στὴ γραμματεία μὲ τὴν ἐτικέτταν τοῦ Πινδαρικοῦ. «Ἐβδελύσσετο τὸν ρωμαντισμὸν» γράφει ὁ Σ. Μενάρδος: «ἀποστρέφεται τὸν ρωμαντισμὸν» ἀντιφωνεῖ ὁ Σ. Στουραῖτης. Ἄς δοῦμε πόσο τὰ πράγματα δικαίωνουν μιὰ τέτοια γνώμη⁽⁵⁸⁾.

Μέσα στὶς εἴκοσι ὁδὲς τοῦ Κάλβου, ἀναζητήσα νὰ βρῶ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, λέξεις καὶ εἰκόνες ποὺ ἐμφανίζονται μονιμότερα καὶ φανερώνουν συνεπῶς τὰ ὑποστρώματα τοῦ ἔργου του. Ἴδου λοιπὸν τὸ πῶρισμα τῆς ζήτησης αὐτῆς. Ἐχοῦμε τὶς ἔν-

νοίες: οὐρανός 24 φορές, φλόγα 29, άνεμος 35, σύννεφα 19, νύχτα 54, όνειρα 18, θάλασσα 43, θάνατος 55, αίμα 15, τάφος 23, δάκρυα 20, άρετή 12, έννοιες συγγενείας (καί μεταφορικώς) 13 φορές. "Αν έξαιρέσω τά δύο τελευταία λήματα πού τά παραθέτω μόνον γιατί μπορούν νά σταθώδν χρήσιμα από άλλες άπόψεις στη μελέτη του Κάλβου, τά υπόλοιπα δημιούργουν μιάν άτμόσφαιρα πού δύσκολα συνδυάζεται με όποιαδήποτε Ιβέα πιυδαρισμοί ή κλασικισμού. Τών στοιχείων αυτών την άρχή, μάς είναι δύσκολο νά την αναζητήσουμε στις άμεσες έλληνικές επίδρασεις καθώς και στις Ιταλικές. Όμως όλα μαζί, σύννεφα, νύχτες, άστέρια, δάκρυα, τάφοι, τυπικά σύνεργα του πιό έξάλλου ρωμαντισμοί ή προρωμαντισμοί, άποτελούν τό ύλικό με τό όποίο διέπλασε τά έργα του ό Κάλβος μέσα στις φόρμες του κλασικισμού. Παράλληλα με την ψυχάνάλυση, πού δέν μάς άπασχολεί έδω, κάπου άλλου πρέπει νά ψάξουμε.

Μιά σύμπτωση, εκείνη πού από τά 1817 ως τά 1824 τον φέρνει στην Άγγλία, εύκόλυνει τις αναζητήσεις μας. Γιατί αν στα 1817 πάλιν άρχίζει νά διαγράφεται ό λατινικός (Ιταλικός και γαλλικός) ρωμαντισμός, ή Άγγλία και ή Γερμανία τον είχαν άνακαλύψει από καιρό, μαζί με την ποιηση των έρειπίων, την μελαγχολία και την έμορφιά του Χριστιανισμού. Και βέβαια όλα αυτά ύπήρχαν διάχυτα στην πνευματική άτμόσφαιρα της Εύρώπης από χρόνια· αλλά ένώ τό κλασικιστικό περιβάλλον του Φώσκολου και οι επίδρασεις πού έδινε στον νέο μας ποιητή ήταν έντελώς έχθρικές πρds κάθε τέτοιο πνεύμα, πού τό είχαν μάλιστα ξεπεράσει από κάποιες άπόψεις, αντίθετα δέν πρέπει νά ξεχνούμε πώς ό Κάλβος φθάνοντας στην Άγγλία πατούσε τό έδαφος του "Όσιαν και του Young. Στα τραγούδια του "Όσιαν και στις νύχτες του Young, στα δυό αυτά ποιητικά έργα των όποίων ή συμβολή στην γένεση του Εύρωπαϊκού ρωμαντισμοί ύπήρξε θεμελιώδης και άποφασιστική, εκεί και μόνο πρέπει νά αναζητήσουμε τις φιλολογικές επίδρασεις πού έστρεψαν την ψυχή του Κάλβου πρds τά τυπικά ρωμαντικά συναισθήματα πού την κατευθύνουν και την έκφράζουν ταύτοχρόνως.

"Όλο δηλαδή τό ψυχολογικό υπόστρωμα της τέχνης του Κάλβου πού κατ' έξοχήν μέσα στις λέξεις του ποιητή μπορούμε νά τό μελετούμε βυθίζεται μέσα στις προρωμαντικές «Νύχτες» του Young και κατά δεύτερο λόγο στα ποιήματα του "Όσιαν. Άδύνατο είναι νά έκταθει κανείς έδω σε μιά συστηματική σύγκριση του έργου του Κάλβου με τις άπέραντες «Νύχτες»· μιά καλή τύχη όμως θέλησε ώστε λίγα χρόνια μετά τις πρώτες έκδόσεις των "Ωδών ένας Έλληνα νά μάς δώσει μιάν άποσπασματική μετάφραση του Γιούγκ. "Η Κοραϊκή του γλώσ-

σα, πού δίνει και μιά έξωτερική όμοιότητα με τις "Ωδες, έπιτρέπει έξαιρετα την συσχέτιση. Άποσπώ μερικές φράσεις πού άπηχούν σε τέτοιο βαθμό καλβικές, ώστε νά ύποπτεύει κανείς και μιά άμεση επίδραση των "Ωδών επάνω στον μεταφραστή, χωρίς τούτο νά έλαττώνει την άξία της αντιβολής, γιατί έδω για τό κλίμα πρόκειται, και στο κλίμα μένει πιστός ό μεταφραστής στο πρωτότυπό του:

«'Αλλ' οίμοι! είναι έδω εύτυχία; αυτός είναι άπηγορευμένος εις τά στόματα των θνητών καρπός.

"Η άρετή και ή μοίρα της έπεδαψίλευσαν εις αυτήν όλα των τά δώρα με έλευθέριον χείρα.

Πόσον άπατηλά είναι τά εύτυχήματα της ζωής; μάς δίδουν μιάν μόνον εύχάριστον στιγμήν και μάς παραδίδουν εις τά δεινά τά όποία μάς ποτίζουν διά πολυ μ' δλην των την πικρίαν. Καταφρονήσατε τον ύπερήφανον, δστις έντρέπεται νά κλαύση· ό άνθρωπος δέν έξουθενούται χύνοντας δάκρυα. Τό λογικόν συγχωρεί τους θρήνους εις δυστυχές και αισθαντικόν δν.

Τοιαύτη είναι ή θλιβερά τύχη μας· διά νά αισθανθώμεν την ήδονήν πρέπει νά δοκιμάσωμεν την σύγχυσιν και παραφοράν του πάθους. Ματαιόφρων άνθρωπε, δστις τολμάς νά έλπίσεις εύδαιμονίαν επί της γης, δέν ήξεύρεις άκόμη δτι δέν είναι δυνατόν αυτή νά αύξηση εις την άχαρον αυτήν και δυστυχημένην γην.

"Η χείρ ήτις ήπλωσεν εις τό στερέωμα τό κυανόλαμπρον αυτό παραπέτασμα και ήτις έδωκε χρυσούν ένδυμα εις τον ήλιον...

"Όχι, ή φύσις δέν Ιδε ποτέ εις τους κόλπους της παραδοξώτερα και φρικωδέστερα τέρατα παρά τον άναίσθητον εις τάς δυστυχίας του άλλου άνθρωπον.

"Ω σελήνη! ωχρίασον από τρομόν· ειρηνικά άστρα φύγετε, κρυφθήτε ύπό της νυκτός τά παραπετάσματα.

"Η άρετή διαμετρά την διάρκειαν της άληθοϋς ύπάρξεώς μας και όχι των ώρων τό άστρον.

Καθημέραν άποδεικνύει ψευδή τά συμπεράσματά μας και συγχίζει την ματαίαν μας πρόβλεψιν.

"Υπερήφανος δρυς έκίνει εις των άέρων τά ύψη την πεπυκνωμένην της κορυφήν... Πίπτει ως βροντή εις την άντηχοϋσαν πεδιάδα και την σκεπάζει με την άπειρον έκτασιν των κλάδων της.

Μην έλπίζης λοιπόν, άνθρωπε, νά εύρης έδω ματαίας διασκεδάσεις.

Δέν θέλεις άναπνεύσει εις τους στίχους μου την άκάθαρτον και φλογεράν πνοήν των παθών... Άλλά θέλεις εύρει γενικά μαθήματα αίδεσίμων εικώνων.

Με την νύκτα ό διαλογισμός έγείρεται, μεταξύ εις τά σκότη ή ψυχή δέχεται τάς ζωηροτέρας της αναλάμψεις.

"Όταν ή νύξ ρίπη τό σκοτεινόν της πα-

ραπέτασμα, νομίζω ότι βλέπω την σκιάν του θείου βραχίονος έκτεινομένην μεταξύ του ανθρώπου και των ματαίων αντικειμένων, τὰ ὁποῖα θέλει νὰ τοὺς κρύψῃ.

Ὡ νύξ! τρυφερά φίλη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀρετῆς...

Τώρα τὰ ἄστρα ἔντρομα τοὺς βλέπουν ὀδεύοντας μὲ ἀνυψωμένον εἰς τὰ σκότη μέτωπον καὶ ἀναδιπλασιάζοντας διὰ τῆς τῶν κακουργημάτων φρίκης τῶν τῆς νυκτός τὴν φρίκην.

Τώρα αἱ μαύραι συνεπιβουλαὶ καὶ κωφαὶ συνωμοσίαι διεγείρονται... μελετοῦν τὰς παρανομίας διὰ τῶν ὁποίων θέλουν νὰ τὰράξουν τὰ βασίλεια καὶ νὰ τὰ πλημμυρίσουν αἷμα.

Ἄς ἐξορίσωμεν τὴν θλίψιν. Εἶναι βλασφημία κατὰ τοῦ Δημιουργοῦ γραμμὴν εἰς τὸ μέτωπόν μας... Τὸ πρῶτον πρὸς τὴν ἀρετὴν βῆμα εἶναι τὸ νὰ πείθεται τις ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπομένωμεν πολλά.

Φανερό εἶναι ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τυχαῖες συμπτώσεις ἀλλὰ γιὰ μιὰν ἀδιάκοπη σχέση, γιὰ μιὰ συστηματικὴ ἐξάρτηση τοῦ Κάλβου ἀπὸ τῆς «Νύχτες». Ἡ σχέση αὐτὴ ὑπάρχει στὶς ἔννοιες, στὸ ὕλικό τῶν παραστάσεων καὶ τῶν εἰκόνων καθὼς καὶ στὴν διατύπωσή τους. Θὰ σημειώσω ἀκόμη ὅτι τὸ βασικὸ θέμα τῆς ὁδῆς τοῦ Κάλβου «Εἰς θάνατον» ξαναβρίσκεται ὀλόκληρο μέσα στὴν πέμπτη νύχτα τοῦ Young, κατὰ τὴν διαίρεση τοῦ Le Tourneur: ὁ ποιητὴς στέκεται μπροστὰ σ' ἓναν τάφο, τὸν τάφο τῆς κόρης του.

«Μὰ ποῖο καινούριο πρᾶγμα χτυπᾷ τὸ βλέμμα μου; Ὁ τάφος τῆς Ναρκισσίας ἀνοίγεται μπροστὰ μου...»

Ἄπὸ μέσα του ξεπηδάει ἡ ἀλήθεια καὶ τὸν παρηγοεῖ:

«Χάνονται τὰ νέφη τῶν παθῶν ποὺ σκοτείνιαζαν τὴ σκέψη μου, τὰ σκοτάδια χάνονται. Στὴ λάμψη αὐτοῦ τοῦ δυνατοῦ φωτός, ὁ ὀρίζοντάς μου ἐκτείνεται, νέες ἰκανότητες ἔρχονται νὰ πλουτίσουν τὸ εἶναι μου». Ὁ θάνατος παύει πᾶ νὰ τοῦ φαίνεται κάτι φοβερό. Γεμάτος πίστη στὴν ἀρετὴ, τὸν ἀντιμετωπίζει. Ἡ ἀντιστοιχία δηλαδὴ μεταξύ τῶν δύο ποιημάτων εἶναι ἀπόλυτη καὶ καλύπτει ὀλόκληρη τὴν ὁδὴ. Ἀλλὰ βλέπει κανεὶς κιόλας πῶς ὁ γνήσιος ποιητὴς, ὁ γνήσιος καλλιτέχνης κατορθώνει μὲ, τὴν ὀπτική του ἰκανότητα, νὰ μᾶς δώσει εἰκόνες ζωῆς ἐκεῖ ποὺ ὁ Young μόνο ψυχρὲς ἀλληγορίες μπόρεσε νὰ παρουσιάσει.

Σὲ μιὰν ἄλλη ὁδῆ, «Εἰς Δόξαν», ὁ Κάλβος ἀρχίζει μὲ τὸν γνωστὸ ἀποφθεγματικὸ τρόπο:

Ἐσφαλεν ὁ τὴν δόξαν
ὀνομάσας ματαίαν.

Ἡ ἀπολογία αὐτὴ τῆς εὐγενικῆς φιλοδοξίας, φαίνεται σὰν μιὰ ἀπάντηση στὴν δεκάτη τετάρτη Νύχτα τοῦ Young — πάντα κατὰ τὴ διαίρεση τοῦ Le Tourneur. Ἐκεῖ ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἀποστροφή πρὸς τὴν φι-

λοδοξία «πλούσια πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ», ὁ ποιητὴς τῶν Νυκτῶν ἀναπτύσσει τὰ κακὰ τῆς φιλοδοξίας. Πρῶτα δμως, μὲ λίγα λόγια σταθμίζει τὴν ἀρετὴ τῆς: «Ἐἶσαι γιὰ τὸν ἀνθρώπο ὅ,τι εἶναι τὰ φτερά γιὰ τὸ πουλί».

Δίδει αὐτὴ τὰ πτερά...

Κι ἐδῶ ἡ ἀντιστοιχία εἶναι ἀπόλυτη. «Ὁ τὴν δόξαν ὀνομάσας ματαίαν» εἶναι ὁ Young. Κι ἄλλοῦ, ὅταν λέει πῶς «οἱ αὐστηροὶ τοῦ στίχοι δὲν θὰ ἐκτιμηθοῦν ἀπὸ τοὺς διεφθαρμένους ἀνθρώπους» δὲν φαίνεται νὰ ἄφησε ἀδιάφορο τὸν Κάλβο. Ὁ ὕμνος τοῦ πρὸς τὴν νύχτα ἔχει στοιχεῖα ποὺ φαίνεται νὰ εἶχε ὑπ' ὄψει τοῦ ὁ Κάλβος στὴν ὁδὴ του «Εἰς Σούλι». Καὶ δίπλα σ' αὐτά, γενικώτερα πάλι, ἡ νύχτα, ἡ σελήνη, τὰ σύννεφα, οἱ τάφοι, τὰ δάκρυα, βασικά μοτίβα, ὅπως εἶδαμε, τῆς ποίησης τοῦ Κάλβου, εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς τέχνης τοῦ Young καὶ τῶν μιμητῶν του. Ἐξ ἄλλου οἱ ἀποστροφὲς πρὸς τὴν ἀψυχη φύση, ὁ ρητορικὸς τόνος, οἱ διαφορὲς ὑποφορὲς καὶ τὰ ἄλλα ρητορικὰ σχήματα ποὺ διανθίζουν τὴν ποίηση τοῦ Κάλβου, ἡ λογικὴ διάρθρωση τῶν ὁδῶν ποὺ τοὺς δίνει καθὼς παρατηρήθηκε ἓνα αὐστηρὸ σχῆμα συλλογισμοῦ, βρίσκονται κι αὐτὰ κανονικὰ μέσα στὴν ποίηση τοῦ Young καὶ στὰ ἔργα τῆς κίνησης ποὺ ἐξεπήγασε ἀπὸ κεῖνον⁽⁵¹⁾.

Τὰ στοιχεῖα δμως αὐτὰ μᾶς φέρνουν καὶ σ' ἓνα ἄλλο ἔργο κοντά, ποὺ κι ἐκεῖνο εἶχε ἀπήχηση τεράστια στὴν Εὐρώπη ὡς καὶ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 18^{οῦ} αἰῶνα, καὶ προέρχεται ἄλλωστε κι αὐτὸ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν κίνηση ποὺ προκάλεσε ὁ Young. Ἐννοῶ τὸ σύνολο τῶν ποιημάτων ποὺ ἐκυκλοφόρησαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ὁσσιανοῦ. Καὶ μέσα σ' αὐτὰ ἔχουμε τὴ σελήνη, τὰ σύννεφα, τὶς ἐπικλήσεις πρὸς τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης· ἀλλὰ δίπλα σ' αὐτά, ἔχουμε ἀκόμη καὶ ἀπειρες εἰκόνες παρμένες ἀπὸ τὴν θαλασσινὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴν θάλασσα γενικὰ καθὼς καὶ παραστάσεις ἡρωϊκῆς. Ἡ μεγάλη ἀναλογία θαλασσινῶν εἰκόνων ποὺ ἀπαντᾷ στὸ ἔργο τοῦ Κάλβου, ἂν πρέπει ἴσως νὰ ἐρμηνευθεῖ παράλληλα μὲ μιὰ βαθύτερη ψυχικὴ ἀνάλυση τοῦ ποιητῆ, ἔχει δμως φανερὴ σχέση μὲ τὰ ὀσσιανικὰ ποιήματα. Παραθέτω μερικὰ δείγματα τῆς ποίησης τοῦ Ὁσσιανοῦ, παρμένα ἐπίσης ἀπὸ παλιὰ μετάφρασή του καμωμένη στὴν καθαρεύουσα. Ὁ ἀρχαϊσμός τῆς μορφῆς τους προσθέτει ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο γιὰ τὴν συσχέτιση μὲ τὸν Κάλβο.

«Αἱ ψυχαὶ τῶν ἐκκαίονται ἀναπολοῦσαι τὰς προγενεστέρας μάχας καὶ τὰς ἐνδόξους πράξεις. Οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν εἰσὶ φλόγες πυρός, στρεφόμενοι πανταχοῦ πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ ἐχθροῦ. Ἐχουσι διὰ χειρὸς τὰ ξίφη, τὰ δὲ ὀπλα τῶν ἀποπέμπουσι μαρμαρυγὴν. Ἴδου κατέρχονται ὡς χεῖμαρροι ἐκ τῶν ὀρέων· ἕκαστος ἐφορμᾷ μυκῶμενος ἀπὸ τοῦ

λόφου. Ἐξαστράπτουσιν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς μάχης, περιβεβλημένοι τὴν πανοπλίαν τῶν πατέρων τῶν. Σκοτεινοὶ καὶ ζοφεροὶ ἀκολουθοῦσιν οἱ ἥρωες, ὡς τὰ ὄμβροφόρα νέφη ὀπισθεν τῶν πυρίνων οὐρανίων μετεώρων. Ὁ κρότος τῶν συγκρουομένων ὄπλων ἐπαυξάνει, οἱ δὲ ἀργοὶ κύνες ὄρουνται. Πάντες ἄδουσι τὸ πολεμικὸν ζῆμα, ἡ δὲ βραχῶδης Κρόμλα ἀντηχεῖ. Ἰστανταὶ πάντες ἐπὶ τῆς ζοφερᾶς ἐρείκης τῆς Λένας, ὡς ὀμίχλη σκιάζουσα τοὺς λόφους ἐν καιρῷ φθινοπώρου, ὅταν σκοτεινὴ καὶ ἀμαυρὰ ἐπικάθηται πρὸς τὸν οὐρανόν.

Οἱ ἀνεμοὶ διαπνέουσι τὰ δάση. Οἱ χεῖμαρροι καταρρέουσιν ἀπὸ τῶν βράχων. Ὁ ὕετός συνέρχεται ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Κρόμλας. Οἱ ἐρυθροὶ ἀστέρες τρέμουσι μεταξὺ τῶν ἱπταμένων νεφῶν. Δεινὴ ἦτο ἡ λάμψις τοῦ σιδήρου του, ὁμοιάζουσα πρὸς τὰ ἀπαίσια μετέωρα τοῦ θανάτου, καθήμενα ἐπὶ τῆς ἐρείκης τοῦ Μάλμωρ, ὅταν ὁ περιηγητὴς εἶναι μόνος, καὶ ὁ εὐρύς τῆς σελήνης κύκλος σκοτιζέται ἐν τῷ οὐρανῷ».

Στὸ ζήτημα τοῦ Ὁσσιανοῦ, οἱ συσχετίσεις εἰκόνων καὶ διαθέσεων πού θά μπορούσα κι αὐτὲς νὰ τίς συνεχίσω ἀφθονες εἴτε δανειζόμενος ἀπὸ τὴ μετάφραση πού χρησιμοποιῶ ἐδῶ, εἴτε μεταφράζοντας ὁ ἴδιος, εἶναι πάντως πιὸ ἐπικίνδυνες, γιατί καὶ ὁ ποιητὴς τῶν ἔργων τοῦ Ὁσσιανοῦ καὶ ὁ Κάλβος ἀντλοῦν καὶ οἱ δύο, σύμφωνα μὲ τὴν κοινὴ τους αἰσθητικὴ, εἰκόνες καὶ παραστάσεις καὶ παραβολές ἀπὸ τὴν ἀρχαία ποίηση καὶ μάλιστα τὴν ὀμηρικὴ καὶ τὴν πινδαρική καὶ τὴν βιβλική. Πάντως καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, ἡ ἀμεση μεταξὺ τους σχέση εἶναι, νομίζω, φανερὴ.

Δὲν εἶναι εὐτυχῶς ἀνάγκη νὰ ἀφηγηθῶ ἐδῶ τὴν ἱστορία τῶν δύο ἔργων, τοῦ Young καὶ τοῦ Ὁσσιανοῦ μέσα στὴν Εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία τῆς περιόδου πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ὥστε ἔτσι νὰ δικαιολογήσω καὶ ἐξωτερικά τίς ἐπιδράσεις πού ἀνιχνεύω. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἔχει γίνεῖ εὐτυχῶς μὲ ὅλη τὴν ἀπαιτούμενη ἀκρίβεια καὶ στὰ συμπεράσματά της ἀπαντοῦμε δίπλα σ' ἄλλα καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Φώσκολου, τοῦ Pindemonte κ.τ.λ. Ὅστε κι ἂν ὁ Κάλβος δὲν εἶχε πάει στὴν Ἀγγλία τὴν πατρίδα τῶν δύο τούτων ἔργων, πάλι θά εἶχαμε τὸν τρόπο νὰ τὰ συσχετίσουμε μὲ τὴν δική του παραγωγή. Μὰ ἡ διαμονὴ τοῦ Κάλβου στὴν Ἀγγλία καὶ οἱ φιλολογικὲς ἐργασίες στίς ὁποῖες ἀσχολήθηκε ἐκεῖ, μᾶς προσφέρουν τὴν δυνατότητα μιᾶς ἀμεσης συσχέτισης μὲ τὰ ἔργα αὐτά. Ἐκεῖ ἀνέπνευσε ὁ ποιητὴς μᾶς ἕναν ἀέρα καθαρὰ μετακλασσικὸ πλέον καὶ ποτίσθηκε τὸ μεθυστικὸ κρασί τοῦ ρωμαντισμοῦ. Δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε πόσο ἡ στροφὴ τὸν πρὸς τὸν ρωμαντισμὸ, ἀπομακρύνοντάς τον ἀπὸ τίς ἰδέες τοῦ Φώσκολου, πού εἶχε πιά τότε ἀπαρνηθεῖ ἐντελῶς τοὺς παλιούς του θεούς, ἐνίσχυσε τὴν ρῆξή πού

ἐχώρισε ὀριστικά τοὺς δύο ποιητές. Ἐκεῖνο ὅμως πού ξέρουμε, εἶναι ὅτι ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἡ ψυχὴ τοῦ Κάλβου ἔμεινε βαθειὰ ποτισμένη ἀπὸ ρωμαντισμὸ. Νομίζω πὼς τὸ εἶδξα μέσα στὸ ἔργο του. Μὰ ἂς προσθέσω ἀκόμη πὼς ὁ ἄνθρωπος πού ντυνόταν πάντα μέσ' στὰ μαῦρα καὶ πού ἔβαφε μαῦρα τὰ ἐπιπλα τῆς κατοικίας του, μᾶς δείχνει καὶ μὲ τὴν ζωὴ του ἀκόμη τὴν βαθιὰ ἐπίδραση πού εἶχε ὑποστεί ἀπὸ τὸν ρωμαντισμὸ. Ρωμαντικὸ πουριτανισμὸ θά ὀνόμαζα τὴν θέση τοῦ Κάλβου μέσα στὴν ποίηση.

Ἔτσι πιά τελειώσαμε, νομίζω, ὅπως δὴποτε τὸν γύρο τῶν ἐπεισάκτων ἐκείνων συστατικῶν πού ἦρθαν νὰ προστεθοῦν στὴν ποιητικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Κάλβου καὶ νὰ τὴν ἐνισχύσουν, γιὰ νὰ ἀπαρτίσουν τίς ὁδὲς του. Ἀπὸ τίς πρώτες του παιδικὲς ἐντυπώσεις ὡς τὰ τριανταδύο του χρόνια πού δημοσιεύει τίς πρώτες του ὁδὲς εἶδαμε διαδοχικὰ νὰ συναπαίρουν τὴν καρδιά του εἴτε τὸν νοῦ του ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, ὁ θαυμασμὸς τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ἠρωϊσμοῦ, ὕστερα ὁ τυπικὸς γαλλικὸς κλασσικισμὸς τοῦ 18^{ου} αἰῶνα μὲ τὸν διδασκισμὸ γιὰ ὄριο τῆς ποίησης καὶ τὴν μίμηση γιὰ τὸ ἀσφαλέστερο μέσον πρὸς αὐτὴν. Κατόπιν τὸν εἶδαμε δεμένο ἀπὸ τὰ θέλητρα τῆς μεγαλόστομης ἀρχαϊκῆς ποίησης τῶν Ἰταλῶν, καθὼς φανερώνεται στίς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τὸ ρωμαντικὸ, τὸν εἶδαμε μεθυσμένο ἀπὸ τὴν λέξη τὴν ἀρχαϊκὴ κι ἀπὸ τὴν εἰκόνα τὴν ὀμηρικὴ κι ἀπὸ τὸν στίχο τὸν κλασσικὸ, ἐχθρὸ τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ρίμας, κι ἀπὸ τὴν ἔκφραση τὴ ρητορικὴ. Καὶ τέλος εἶδαμε τὸ συναπάντημά του μὲ τὸν πιὸ πρωτόγονο καὶ ἀνόθευτο ρωμαντισμὸ, μὲ τὴν ἀπέραντη θλίψη τοῦ Young καὶ τὴ νοσταλγικὴ μελαγχολία τοῦ Ossian.

Ἐξαφνα, στὰ τριανταδύο του χρόνια ἐπάνω, μ' αὐτὴν τὴν σερμαγιά ἀντικρῶζει τὴν μοναδικὴ ἐμπειρία τοῦ ἀγῶνα. Ἡ ποιητικὴ φράση θά στερεώσει τὴν ὑπαρξὴ του μπροστὰ στὴν καινούρια αὐτὴν ἐμπειρία· ποίηση θά σταθεῖ ἡ ψυχικὴ του ἀντίδραση. Ὅμως ἡ ποίηση εἶναι ἔκφραση, εἶναι θέση, εἶναι λόγος ἐφαρμοσμένος κι ὄχι λόγος μετέωρος. Ποιὰ τέχνη, ποιὸ ντύμα, ποιὰ μορφή θά πάρει ἡ ποίησή του καὶ ποιὰ εἶναι ἡ ποίηση πού θά καλυφθεῖ, πού θά ντυθεῖ μ' αὐτὸ τὸ ντύμα; Μὲ νοσταλγία καὶ θλίψη, μὲ μελαγχολία εἶχε τραφεῖ ἡ ψυχὴ του, σχεδὸν εἴκοσι χρόνους μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του, μέσα στίς δυσκολίες καὶ τοὺς ἀχαρῶς ἀγῶνες τῆς ζωῆς· καὶ εἶχε ταιριάξει πιὸ καλὰ μὲ τὴν ἀντίστοιχη ποίηση, τὴν ρωμαντικὴ, τὴν ποίηση τῶν τάφων καὶ τῶν βακρῶν, ἐνῶ τὰ κλασσικὰ μοτίβα πού ἀπὸ παιδί τὸν παρακολουθοῦσαν, σχηματικὰ μόνον καὶ διαισθητικὰ τὸν εἶχαν ἀγγίξει. Ὅμως ἐδῶ εἶναι ἀταίριαχτη τῶν ἐρειπίων ἡ ποίηση: ἕνας κόσμος οἰκοδομεῖται καινού-

ριος και παρθενικός επάνω στα γερά προγονικά θεμέλια, ήρωϊσμοί, πράξεις ύψηλές και γενναίες, λεβεντιά και δύναμη, αυτά είναι τα θέματα που θα εμπνεύσουν την μουσα του, θέματα άκρως αντίθετα με το ποιητικό ιδανικό το παθητικό κι αρρωστημένο που τον θέλγει. Έχει να δοξολογήσει και να ένθουσιάσει πλάθοντας, δουλεύοντας επάνω σε μια ματιέρα «άκρως» αντίθετη από την ατμόσφαιρα που θέλει να δημιουργήσει. Έχει να δουλέψει, να «ποιήσει» με αισθήματα με ψυχικό κόσμο άκρως αντίθετα από τα αισθήματα που θέλει να εμπνεύσει. Νομίζω ότι έτσι δείχνω όπωσδήποτε φανερά πώς διαγράφεται μέσα στην ψυχή του ποιητή, του Κάλβου, ένα δυνατό και βίαιο δράμα, όχι απλώς το δράμα της μορφής που είναι έγγενές στην τέχνη, αλλά δράμα ενός κόσμου ψυχικού αταίριαχτου με την πραγματικότητα που είναι ωστόσο η ουσία της εμπνευσής του. Η ποίηση, τώρα, σε μια βαθμίδα υψηλότερη ξεπηδάει ακριβώς μέσα από αυτό το δράμα: με μια παράξενη ιδιοτυπία θα συνταιριάσει το βάθος της μελαγχολίας με τα κλασσικά διδάγματα που εξέθρεψαν την νεότητά του, με την αγάπη και την εξύμνηση της αρετής, με το κήρυγμα της επιστροφής προς τα αρχαία ιδανικά, με τον διδακτισμό, μέσα στις φόρμες που θα κατασκευάσει μόνος του, αλλά σύμφωνα με τα πρότυπα της Ιταλικής σχολής που την γνώρισε και την έζησε καλά: φόρμες αρχαϊσμού γλωσσικού, μεγαλοστομίας που αγγίζει τον ρητορισμό, εικόνων δανεισμένων από τους μεγάλους της αρχαιότητας, στίχοι απαλλαγμένοι από τα νεωτερικά θέλητρα της ρίμας, συνταιριασμένα με μέτρα κλασσικά.

Από την δραματική αυτή αντίθεση νομίζω πως δεν είναι ξένη ή έμορφη της ποίησης του Κάλβου και η ιδιαίτερη συγκίνηση που αναδίδει θα ξέφευγα όμως από τα όρια της μελέτης αυτής αν εμπαινα σε μιάν αισθητική ανάλυση της τέχνης του ποιητή. Ούτε αισθητική ούτε ψυχική ανάλυση: ανάμεσα στις κρύφιας πηγές του έργου και στις άρτιωμένες έπιτεύξεις, προσπάθησα να οδηγηθώ ως τις φανερές πηγές, ως εκεί που καθαρό, απλλαγμένο πιά από τις μυστικές του αναμίξεις και ζυμώσεις, ρέει το ποτάμι της ποίησης.

ΣΤ' ΣΥΣΤΗΜΑ

Και θα μπορούσα ίσως να σταματήσω εδώ την έρευνά μου, μιά και φθάσαμε στον σκοπό μας και άνοιχνασε δ,τι αποτελεί για την ώρα το φανερό σύνολο των πηγών του Κάλβου, σύμφωνα με όσα δρισα αρχίζοντας την μελέτη αυτήν, αλλά νομίζω ότι θα φανεί άρτιότερα και πληρέστερα η εργασία μας αν ύστερα από την Ιστορική και χρονολογική έκθεση που διέγραψα, επιχειρήσω και μιά συστηματική κατάταξη των

πηγών του Κάλβου. Επιμένω και πάλι να θυμίσω πως όσο κι αν στην εποχή του Κάλβου και στην αισθητική που έδιδάχθηκε και από τους Έλληνες και από τους Ιταλούς δασκάλους του, μίμηση και επίδραση ταυτίζονται κανονικά, έμεις δεν έχουμε το δικαίωμα να ταυτίζουμε τα δύο στην έρευνά μας κι εκείνο που αναζητήσαμε εδώ, είναι εκείνο που μπορεί να αποτέλεσε έναν ουσιαστικό πλουτισμό του ποιητή και συνάμα ν' αποτελέσει μιά ουσιαστική προσφορά για την γνωριμία μας μαζί του: είναι οι πηγές από τις όποιες άντλησε τα μεταβιβαστά στοιχεία της ποίησης του, οι επιδράσεις που υπέστη, οι μορφές που τον έθελξαν. Αντίθετα μάλιστα με δ,τι θα μπορούσε να νομισθεί εκ πρώτης όψεως, οι μιμήσεις τα ξένα δηλαδή συστατικά που ξαναβρίσκουμε άκείρια μέσα σ' ένα έργο, ή μόνη χρησιμότητα που έχουν—αν δεν καταλογίσουμε χρησιμότητα την επίδειξη που θα μπορεί να κάνει έξ αφορμής της ο έρευνητής—είναι ακριβώς να μάς βάλουν στα ίχνη ένδεχομένων επιδράσεων, με τελικό σκοπό πάντοτε να εξακριβωθεί ή άτομική αντίδραση του δημιουργού στις όποιες ξένες επιδράσεις και ο τρόπος με τον όποιον κατώρθωσε από το «μη δικό του» να κάνει το «δικό του». Κι ακόμα θυμίζω, ζήτημα πολύ λεπτό, πως σπάνιο είναι να άπαντήσουμε μονόπλευρες επιδράσεις επάνω σ' έναν δημιουργό. Άνεξάρτητα από την αρχή πως συνήθως οι επιδράσεις συμπληρώνουν και δεν άλλοιώνουν την βαθύτερη διάθεση των συγγραφέων, δεν πρέπει ποτέ να ξεχνούμε πως κανονικά οι παράγοντες που οδηγούν σ' ένα φαινόμενο καλλιτεχνικό είναι πολλαπλοί, ανταποκρίνονται σε πολλές έξωτερικές επιδράσεις και σε πολλές έξωτερικές αναγκαιότητες. Από τα στοιχεία όλα αυτά διαλέξαμε εδώ συνειδητά εκείνα μόνο που ανήκουν στην έρευνά μας και αφήσαμε έξω όσα ανταποκρίνονται στις άλλες ζητήσεις που ανέφερα άμέσως πιό επάνω. Αντίθετα προσπάθησα να σημειώσω όλες τις επιδράσεις που ένόμισα ότι συγκλίνουν προς το ίδιο αποτέλεσμα μέσα στην τέχνη του Κάλβου.

Αν θελήσουμε λοιπόν να κατατάξουμε συστηματικά τις επιδράσεις που έδέχθηκε ο Κάλβος καθώς φανερώνονται μέσα στις είκοσι έλληνικές ώδες του, θα σημειώσουμε τα ακόλουθα, αρχίζοντας από την έπιφάνεια και προχωρώντας προς το βάθος, αρχίζοντας από τα φαινόμενα προς τα νοούμενα.

Ο στίχος είναι ιδιότυπος με βάση την Ιταλική στιχουργική, χωρίς ρίμα, σύμφωνα με τα διδάγματα της νέας Ιταλικής σχολής, που έφήρμοσε στα πιό έπίσημα ποιήματά του ο Φώσκολος. Ίσως ή αρχική του σύλληψη να προέρχεται από τον δεκαπεντασλλαβο-έξαρχαϊσμένο, σύμφωνα με τις γλωσσικές άντιλήψεις του Φώσκολου, για συνδυασμό του «λαϊκού» με το «άρχαϊκό».

(Θυμίζω πὼς ἐχθρὸς τῆς ρίμας εἶναι ὁ Κοραῖς· δὲν ἔχουμε ὅμως στοιχεῖα γιὰ τὴν συσχέτιση).

Ἡ γλῶσσα εἶναι ἀρχαϊκὴ μὲ ἐκζητήση λέξεων ἠχηρῶν καὶ ἐπιβλητικῶν μάλλον παρὰ ὑποβλητικῶν. Σὲ τοῦτο παίρνει θέση μέσα στὸ γλωσσικὸ ζήτημα καθοδηγημένος ὅμως καὶ ἔμπνευσμένος ὄχι ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ προβλήματα οὔτε ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς λύσεις ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα τῆς Ἰταλίας στὸν καιρὸ τοῦ καὶ ἀπὸ τὴν λύση ποὺ συνιστοῦσαν καὶ ἐφήρμοζαν ὁ Φώσκολος καὶ οἱ ὁμόγλωστοί του καθαρολόγοι.

Συνέπεια τοῦτου εἶναι καὶ ὁ πομπικὸς, ἐπίσημος, μεγαλόστομος καὶ ρητορικὸς τόνος τῆς ποίησής του, ποὺ ἔχει ὅμως καὶ στενὸ σύνδεσμο μὲ τὸν διδακτισμὸ τῆς. Ὁ διδακτισμὸς αὐτός, τυπικὴ ἐπιβίωση τοῦ 17 αἰῶνα, ἀποτελεῖ τὴν κανονικὴν διδασκαλίαν ὅλων τῶν νεοελληνικῶν διδασκτικῶν ἐγχειριδίων τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει. Συναμα ἀποτελεῖ τὴν βάση τῆς αἰσθητικῆς τῶν Ἰταλῶν ποιητῶν τῆς ομάδας τοῦ Φώσκολου.

Οἱ εἰκόνες, ἀλληγορίαι, παραβολαὶ εἶναι συνήθως δανεισμένες ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, Ὅμηρο, Ἰδίως, καὶ Πίνδαρο, σύμφωνα μὲ τὰ αἰσθητικὰ διδάγματα καὶ τὶς συμβουλὰς τοῦ Φώσκολου. Ἄλλες, πὺ σύντομες συνήθως, εἰκόνες προέρχονται ἀπὸ τὸν Ossian.

Βλέπουμε δηλαδὴ ὅτι τὸ σύνολο περίπου τῆς μορφῆς ἔφθασε στὸν Κάλβο ἀπὸ τὸν 17 αἰῶνα διὰ μέσου εἴτε τῶν Ἑλλήνων διδασκάλων του, εἴτε τῆς σύγχρονης του Ἰταλικῆς λογοτεχνίας ὅπως τὴν ἐγνώρισε στὸ περιβάλλον τοῦ Φώσκολου.

Ἀντίθετα τὰ πὺ θεμελιώδη συστατικὰ, πνευματικὰ εἴτε ψυχικὰ, πρέπει νὰ ἀναζητή-

σομε ἰδίως ἀλλοῦ καὶ σ' ἓνα μεγάλο τοὺς μέρος ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πρῶτα.

Ἔτσι ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση συνδέεται μὲ τὴν μορφή τῆς μητέρας του, στὴν ποίησή του ὅπως ἴσως καὶ στὴ ζωὴ του.

Ἡ ἀγάπη τῆς Ἐλευθερίας καὶ τῆς Ἀρετῆς συνδέονται μὲ τὶς πρῶτες παραστάσεις τῆς ζωῆς του, ὅπως φάνηκαν μπροστὰ του μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ τὴν — ἀμεση ἴσως — διδασκαλίαν τοῦ Μαρτελάου. Μὲ τὶς ἐννοίας αὐτές, ἀπὸ κάποια πλευρά, καὶ μὲ τὸν Μαρτελάου συνδέεται καὶ ὁ κλασικισμὸς του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν γλωσσικὸ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἀγάπη τοῦ γένους καὶ τὴν ἐλπίδα γιὰ ἀνάσταση τῆς παλιᾶς δόξας.

Τέλος ἡ θλιβερὴ καὶ ἀπαισιόδοξη διάθεση, ποὺ βρίσκει παρηγορίαν στὴν πίστη, καὶ τὰ σύμβολά του καὶ οἱ εἰκόνες ποὺ συνδέονται μ' αὐτές, προέρχονται ἀπὸ τὸν βόρειο προρωμαντισμὸ καὶ πρωτορωμαντισμὸ ὅπως τὸν ἐγνώρισε ὁ Κάλβος στὸν Young. Παράλληλη (μελαγχολία κλπ.) εἶναι καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ Ossian.

Ἔτσι, ἴσως, κοιτάζοντας μέσα στὸ σύντομο παρελθόν του ὁ ποιητὴς μὲ μάτι ἄτρομο, θὰ μπορούσε νὰ καθορίσει περίπου τὶς ὀφειλές του πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν ἐξέθρεψαν. Καὶ πάνω σ' αὐτές νὰ τάξει καὶ μίαν ἄλλη ὀφειλὴν του πρὸς τὴν θεῖαν πρόνοια ποὺ σοφὰ καθόρισε μέσα στὶς τροχιὰς ὅλες τῶν ζωντανῶν, τὶς συναντήσεις καὶ τὶς συζεύξεις ποὺ τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ δημιουργήσει τὸ ἔργο του: «Πάντα γὰρ ταῦτα θεῶν βοηθῶν καὶ τύχης δεῖται», θὰ μπορούσε νὰ ἐπαναλάβει καὶ ἐκεῖνος μὲ τὸν Στωϊκόν.
Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ἡ μελέτη μου αὐτὴ γράφτηκε τὸν χειμῶνα τοῦ 1941-42 καὶ ἀνακοινώθηκε στὸν κύκλο «Παλαμᾶ». Οἱ σημειώσεις συμπληρώθηκαν ἀργότερα. Τώρα ποὺ τυπώνεται σημειῶνω, γιὰ νὰ ἐνημερώσω τὴν βιβλιογραφίαν μου, τρία δημοσιεύματα μεταγενέστερά της ποὺ δὲν ἔχω χρησιμοποιήσει: «Κάλβου, Ἡ Λύρα μὲ πρόλογο Γιώργου Σεφέρη», Ἀλεξάνδρεια 1942.— Ε. Κριαρᾶ «Μελετήματα στὸν Ἀνδρέα Κάλβο», Ἀθήνα 1945 καὶ Ἀλ. Γ. Σαρῆ «Ἐδαί τοῦ Ἀνδρέου Κάλβου», Ἀθήνα 1946. Λυποῦμαι ποὺ δὲν εἶχα ὑπ' ὄψη μου τὸ πρῶτο: θὰ μ' ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα νὰ συζητήσω τὶς ἀπόψεις τοῦ Γ. Σεφέρη, ποὺ καταλήγει στὰ ἴδια συμπεράσματα μαζί μου ἀναφορικὰ μὲ τὸν διχασμὸ τῆς προσωπικότητος τοῦ Κάλβου, ἀλλὰ τὴν ἐρμηνεύει ἐντελῶς διαφορετικὰ. Ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ πειστικὴ μελέτη τοῦ κ. Ε. Κριαρᾶ ἐνισχύει καὶ ἐπεκτείνει τὰ συμπεράσματά μου—ποὺ εἶταν, ἄλλωστε, γνωστὰ στὸν συγγραφέα της—σχετικὰ μὲ τὶς πηγὰς τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου. Τέλος ἡ ἐργασία τοῦ κ. Σαρῆ, ποὺ—ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάποιες λεπτομερειακὰς ἐπιφυλάξεις ποὺ μοῦ

γεννᾶ—δὲν ἀμφιβάλλω πὼς θὰ σταθεῖ πολὺ χρήσιμη στὸ σύνολό της γιὰ τὴν σχολικὴ διδασκαλίαν τῶν Ἐδῶν, δὲν ἀγγίζει τὰ θέματα ποὺ μὲ ἀπασχολοῦν ἐδῶ.

(1) Κ. Θ. Δημαρᾶ: Δοκίμιον γιὰ τὴν ποίησιν, Ἀθήνα [1948] σ. 68 κέ.

(2) Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ χρησιμοποιήσω στὸ σημεῖο τοῦτο τὴ μελέτη τοῦ P. Van Tieghem, Influences et simultanités en histoire Littéraire (The Romanic Review 1929).

(3) Ὅταν οἱ γονεῖς του χωρίσθηκαν στὰ 1805, ὁ πατέρας ζοῦσε ἤδη «πρὸ χρόνων», μὲ τὰ παιδιὰ του καθὼς φαίνεται, μακρὰ ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο. Π. Ἀκρίτας Β' (1905/6) 283. Ὁ ποιητὴς ὁ ἴδιος γράφει σὲ ὠδή του δημοσιευμένη στὰ 1824, πὼς ἔζησε «τὸ πέμπτον τοῦ αἰῶνος εἰς ξένα ἔθνη» (Α', 4. Οἱ παραπομπές μου στὶς ὠδὲς γίνονται ὁμοίωμορφα μὲ τὸν ἑλληνικὸ ἀριθμὸ γιὰ τὴν ὠδή καὶ τὸν ἀραβικὸ γιὰ τὴν στροφή). Βλ. ἐπίσης στὶς σχετικὰς ἐργασίας τοῦ Ν. Τομαδάκη. π. Ἑλληνικά Ι' (1938) 47 καὶ Ἀφιέρωμα εἰς Κωνσταντῖνον Ἀμαντον Ἀθῆναι 1940, 164.

(4) Π. 'Ακρίτας: ε. α. 284.

(5) 'Η εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας στα χρόνια εκείνα ήταν εξαιρετικά γοργή: ο ελληνισμός έβγαινε από τον μεσαίωνα και προσπαθούσε σε διάστημα λίγων δεκαετηρίδων να προσαρμοσθεί σε ό,τι απαιτήθηκαν αιώνες στη Δύση για να αποκτηθεί. Για τούτο μαρτυρίες από συγγραφείς ελληνικές ή από περιηγητές ξένους, έφ' όσον ανήκουν σε εποχές που απέχουν ως είναι και λίγα χρόνια από την εποχή που ενδιαφέρει την κάθε έρευνα, είναι άχρηστες ή και επικίνδυνες, γιατί μπορούν να οδηγήσουν σε σφαλικά συμπεράσματα.

(6) Οί κήποι, L. Castellan: *Lettres sur la Morée*. Έκδ. Β' Παρίσι Γ' 1820, 302. 'Ο κάμπος, αὐτ. 304, οί κάτοικοι, A. Grasset St Sauveur: *Voyage Historique, littéraire et pittoresque dans les Iles Ioniennes* Παρίσι, Γ' έτος VIII (=1799/1800) 197. 'Υπαίθρια γιορτή, αὐτ. 106. 'Αγωνίσματα. J.-P. Bellaire: *Précis des opérations générales de la division française du Levant*, Παρίσι 1805, 108. 'Άλλες συνήθειες. Castellan ε. α. 289. 'Εμορφιά, Bellaire ε. α. 153.

(7) Βλ. 'Ωδός Α, ΙΓ' 2, ΙΕ' 2.

(8) Castellan ε. α. 292, 301.

(9) Βλ. Σ. Μ. Θεοτόκη 'Αναμνηστικόν τεύχος της Πανωνίου αναδρομικής εκθέσεως Α' (1914) σ. 38. Δε Βιάζη π. 'Ελληνική 'Επιθεώρησις ΙΑ' (1918) σ. 451, Κ. Σολδάτος π. Ν. Κράτος 1939 σ. 80-81. Εύγενής ονομάζεται ή οικογένεια Ρουκάνη στα έγγραφα που έχει δημοσιεύσει ο Λ. Χ. Ζώης, Πανελλήνιον 'Ημερολόγιον Α (1908) σ. 340 κ. έξ. και ο Σπ. Δε Βιάζης π. 'Ακρίτας Β' (1905-6) σ. 283. 'Η οικονομική κατάσταση γίνεται φανερή από τὸ προικοσύμφωνο που δημοσίευσε ο Λ. Χ. Ζώης ε. α. βλ. και τὰ σχόλια Κ. Σολδάτου ε. α.

(10) Στὸ προικοσύμφωνο αναφέρεται σύμφωνα με τὴ μετάφραση τοῦ Λ. Χ. Ζώη ε. α. (σ. 349) ὡς ἀνθυπολοχαγός. 'Υστερα τὸν βλέπουμε ἔμπορο καὶ ναυτικό βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη 'Αφιέρωμα ε. α. σ. 169. 'Ενδεικτικὸ εἶναι ὅτι τὸ διαζύγιο τοῦ ζεύγους Κάλβου ἐξεδόθη εἰς βάρος τοῦ συζύγου ἐπειδὴ εἶχε ἐγκαταλείψει «πρὸ χρόνων» τὴ γυναῖκα του. 'Η πράξη δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Σπ. Δε Βιάζη, π. 'Ακρίτας, ε. α. σ. 283-4.

(11) Λιβόρνο, Ν. Β. Τωμαδάκης 'Αφιέρωμα ε. α. σ. 169. Σαναπαντρούτη, Δε Βιάζης, π. 'Ακρίτας ε. α. σ. 284. 'Εκλαίε, διαθήκη, Δε Βιάζης ε. α. 'Η σύγκριση ἀνάμεσα στὸ προικοσύμφωνο (Ζώης ε. α.) καὶ τὴν διαθήκη τῆς μητέρας τοῦ Κάλβου φανερῶνει σημαντικὴ ἐλάττωσις τῆς περιουσίας. (Σχετικὸ ἀπόσπασμα δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Σπ. Δε Βιάζη στὸ π. 'Ακρίτας ε. α. σ. 284 καὶ π. 'Ελληνικὴ 'Επιθεώρησις ΙΒ' (1919) σ. 594). 'Ας προστεθεῖ ὡς τεκμήριο καὶ ἡ κατοπινὴ φτώχεια τοῦ Κάλβου.

(12) π. 'Ακρίτας καὶ 'Ελληνικὴ 'Επιθεώρησις ε. α.

(13) Γ', 16

(14) Γ. Ζώρα: 'Ο Κάλβος καὶ οἱ σχέσεις του, Ρώμη 1939 σ. 5.

(15) 'Η θάλασσα π. χ. τυπικὸ σύμβολο τῆς μητέρας θὰ ἴδουμε πῶς κατὰ πῶς παρουσιάζεται με καταπληκτικὴ ἀναλογία μέσα στὸ ἔργο τοῦ Κάλβου. Τοῦτο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ κίνητρα ποὺ τὸ ἐπέτρεπαν ἢ ἀπὸ ἐνδεχόμενες ἐπιδράσεις ποὺ θὰ συναντήσουμε πῶς κατὰ.

(16) Στὴν πάντοτε ἀνώμαλη κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Ζακύνθου, εἶχαν ἀυξήσει στὰ παιδικὰ χρόνια τοῦ Κάλβου καὶ οἱ ὁμαδικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνωμαλίας (Grasset St Sauveur ε. α. σ. 253, Bellaire ε. α. σ. 450-451 κ.λ.π.).

(17) Βλ. Κ. Παλαμά: Τὰ Πρῶτα Κριτικά, 'Αθήνα 1913 σ. 27.

(18) Τὴν ἐντύπωση ποὺ ἔκανε ἡ προκήρυξις, τὴν γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Χιώτη, 'Ιστορικὰ 'Απομνημονεύματα Γ', [1868], Κέρκυρα σ. 593 κ.έξ. καὶ ἀπὸ τὸν Μαυρογιάννη: 'Ιστορία τῶν 'Ιονίων Νήσων, 'Αθήνα 1889, Α' 94-5. Τὴν συμπεραίνουμε ὅμως ἀσφαλῆστερα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε στὰ γράμματά μας: ὁ Μαρτελάος μέσα στὴν 'Ωδὴ του βάζει σὲ στίχους φράσεις τῆς προκήρυξης. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς, καθὼς γνωρίζουμε, περνάει καὶ μέσα στὸν 'Υμνο τοῦ Σολωμοῦ. Βλ. σχετικὰ καὶ Ν. Βέη στὸ π. Ν. 'Εστία ΚΖ' 1940 339 κ. έξ. Τὸ κείμενο βλ. στὸν Χιώτη ε. α. σ. 594-5, σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση. Στὸ πρωτότυπο τὸ ἔχει ὁ 'Ε. Λούντζης, *Storia delle Isole Ionie sotto il reggimento dei repubblicani francesi*, Βενετία, 1860, 90-2. Δὲν προχωρῶ στὴν ἀνάλυση τῶν ἄλλων στοιχείων τῆς γιατί δὲν ἔχουν στὴν προκήρυξη τὴν πρωτεύουσα καὶ ἰδιότυπη σημασία τῆς ἀρετῆς. Στὴν λέξη τούτη θὰ ἐπανέλθουμε πῶς κατὰ.

(19) Βλ. Λούντζη ε. α. σ. 94, Χιώτη ε. α. σ. 597, Δε Βιάζη π. Παρνασσός ΙΔ', 1892, 625, Μαυρογιάννη ε. α. σ. 95. Σχετικὸ ἐπεισόδιο βλ. καὶ στὸ *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce pendant les années V et VI*, Παρίσι Α' 93. Μιὰ λογοτεχνικὴ περιγραφή τῆς γιορτῆς, γραμμὴ ἀπὸ τὸν κ. Δ. Ρώμα βλ. στὸ π. 'Ιόνιος 'Ανθολογία ΙΓ' (1939) 299-300.

(20) P. Bliard, *Fraternité Révolutionnaire*, Παρίσι, 1908, 258. Για τὰ δέντρα αὐτά, «τῆς ἐλευθερίας» ἢ «τῆς ἀδελφωσύνης» ὅπως τὰ ὀνόμαζαν, βλ. αὐτ. 257-304. Τὸ βιβλίο, ἂν καὶ γραμμὸ με πολλὴ μεροληψία ὑπὲρ τῆς ἀριστοκρατίας, εἶναι χρήσιμο γιὰ τὶς πληροφορίες του. 'Η ἔκφραση τοῦ Grégoire εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ *Essai historique et patriotique sur les arbres de la liberté*. (Γιὰ τὸν Grégoire, ἀπὸ τὴν ἀποψή μας βλ. τὴν μελέτη τοῦ κ. Μ. Λάσκαρι, *L'abbé Grégoire et la Grèce*, Παρίσι 1932). Στὸ βιβλίο τοῦ P. Bliard, σ. 260 κ. έξ. ἔχουμε περιγραφή τῆς σχετικῆς τελετῆς ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται ὁ ἐντονος ἀρχαῖος χαρακτήρας ποὺ ἤθελαν νὰ τὶς δίνουν, με τὸν τρόπο τους, οἱ ὄργανοι

τές της. Για τον αρχαϊσμό στα χρόνια εκείνα βλ. και έδω πολ.

(21) 'Ο κατ' έξοχην διδάσκαλος, π. 'Εθνική 'Αγωγή Α', 1895, 241. 'Εδίδασκε δωρεάν, Δε Βιάζης π. Νέα Ζωή 'Αλεξάνδρεια Ε' 1908-9 σ. 355. 'Η μορφή του Μαρτελάου επανέρχεται και πιο κάτω στην μελέτη αυτή και συσχετίζεται με τον Κάλβο. Οι πληρέστερες βιογραφίες του Μαρτελάου βρίσκονται στον Κατραμή: Φιλολογικά 'Ανάλεκτα Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1880 σ. 411-418, στον Δε Βιάζη π. Νέα Ζωή ε. ά. π. Κυψέλη, Ζάκυνθος Β' 1885 σ. 449 κ. έξ. και η Λύρα 'Ανδρέου Κάλβου και ανέκδοτος ύμνος 'Αντωνίου Μαρτελάου, Ζάκυνθος 1881, σ. 181 κ. έξ. Βλ. και 'Ημερολόγιον 'Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων Κωνσταντινούπολη Γ' (1906) σ. 306-9, Τ. Κανδηλώρου 'Η Φιλική 'Εταιρία, 'Αθήνα 1926 ιδίως στις σ. 162 και 300, Δ. Γουζέλη, 'Η κρίσις του Πάριδος Τριέστι 1817 α. 344, δ. Χάσης έκδ. 'Αθηνών 1927 σ. 15 και 99, και π. 'Ελληνικά. Η', 1935 σ. 204 και 351. 'Οδηγημένος από τα κείμενα αυτά και τις παραπομπές που σημειώνουν, ο αναγνώστης μπορεί να διαγράψει με ακρίβεια τη μορφή του Μαρτελάου, που θα άξιζε κάποτε να βρει τον ιστορικό της. Βλ. και Κ. Θ. Δημαρά π. Νέα 'Εστία ΔΔ' Χριστούγεννα 1943 σ. 114. 'Ο Κάλβος συναντιέται με το έργο του Μαρτελάου πολλές φορές, με όλη τη διαφορά που χωρίζει τον μεγάλο ποιητή από τον άδέξιο στιχοπλόκο. Στις ιδέες είναι φιλελεύθερος, όπως κι ο Μαρτελάος, στη γλώσσα αρχαίζει. Με μίαν όδη στον Ναπολέοντα αρχίζει την ποιητική του σταδιοδρομία, όπως όδη στον Ναπολέοντα είχε συντάξει λίγα χρόνια πριν ο Μαρτελάος.

(22) 'Η γλωσσική θεωρία του Δ. Καταρτζή π. 'Αθήνα Ν', 1940, 226. 'Αλλους λόγους βλ. Κ. Θ. Δημαρά Δημοτικισμός και Κριτική π. Νέα 'Εστία ΚΣΤ', 1939, 1498 κ. έξ.

(23) Βλ. 'Η Λύρα 'Ανδρέου Κάλβου... ε. ά. σ. 132, 134 και 137 κ. έξ.

(24) 'Η Λύρα 'Ανδρέου Κάλβου... ε. ά. σ. 135.

(25) Για τον αρχαϊσμό γύρω στα χρόνια της Γαλλικής 'Επανάστασης, βλ. L. Bertrand, La Fin du Classicisme et le Retour à l'Antique dans la seconde moitié du XVIIIe siècle et les premières années du XIXe en France, Παρίσι 1897 πολ. et M. Badolle, L'Abbé Jean-Jaques Barthélemy (1716-1795) et l'Hel-lénisme en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, Παρίσι (1926) πολ. Και στην 'Ελλάδα όμως μένει κανείς κατάπληκτος—για να πάρουμε ένα, το πιο χαρακτηριστικό, ίσως, παράδειγμα—δταν βλέπει σε λόγους ενός Ιεροκήρυκα, του 'Ιωάσαφ Κορνήλιου (έκδ. στο 1788) έκφωνημένους μέσα στην εκκλησία, να παρελαύνουν όχι πια μόνο ήρωες και φιλόσοφοι της αρχαιότητας, αλλά ακόμη και πρόσωπα της αρχαίας μυθολογίας. 'Ο Κορνήλιος, άλλωστε, ανήκει στην εποχή του εκκλησιαστικού ούμανισμού· είναι προγενέστερος από την συ-

στηματική αντίδραση της ορθόδοξης εκκλησίας στις νέες ιδέες, που την βλέπουμε να διαγράφεται ιδίως από την τελευταία δεκαετία του ΙΗ' αιώνα. Γύρω σ' όλη αυτήν την περίοδο θα άξιζε να γίνει μια μεθοδική έρευνα επάνω στη χρήση της λέξης πρόγονοι και της έννοιας της. Τόν όρο «επαναστατημένος κλασικισμός» παίρνω από το έργο του M. Praz, Gusto Neoclassico. Φλωρεντία, 1940, 78 κ. έξ.

(26) Το φαινόμενο συντελείται στις αρχές του αιώνα. Μά αρχίζει με τρόπο αρκετά έντονο ώστε να είναι σταθμητός, από το τελευταίο τέταρτο του ΙΗ' αιώνα. Δυστυχώς άνάμεσα στη Βιβλιογραφία Legrand και στη Βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα, υπάρχει ένα σημαντικό κενό, της περιόδου 1790-1800· κενό του οποίου την σημασία είναι εύκολο να λογαριάσουμε αν σκεφθούμε πώς σ' εκείνα άκριβως τα χρόνια έπιτελείται ή στροφή του γένους προς τα καινούρια του πεπρωμένα, οργανώνεται ή αντίδραση κατά των νέων ιδεών, έρχονται αντιμετώπα τα φυλλάδια του Ρήγα, του Κοραή και άλλων δευτερευόντων με τις εκκλησιαστικές «'Απολογίες» και «Διδασκαλίες». Κι έτσι όμως μερικά στατιστικά στοιχεία δέν είναι άσκοπο να υποτυπωθούν. ('Αφήνω έξω όσα δέν ενδιαφέρουν την έρευνά μας, φυσικές έπιστήμες κ.τ.λ. που τα περιλαμβάνω μέσα στα διάφορα). 'Αν πάρουμε τρεις χαρακτηριστικές δεκαετηρίδες για τις όποιες έχουμε όπωσδήποτε πλήρη στοιχεία, τα χρόνια 1801-1810, τα χρόνια δηλαδή της πρώτης νεότητας του Κάλβου, τα 1775-1784, τα χρόνια όπου άνδρώνεται ή γενεά των δασκάλων του Κάλβου, κι όπου μετά την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή φανερώνεται έντονο το ανέβασμα της άστικής έλληνικής τάξης, και τέλος σαν δείκτη τα 1701-1710, εκατό χρόνια δηλαδή πίσω από την εποχή που μας ενδιαφέρει, έχουμε τα ακόλουθα αποτελέσματα:

1701|10 έντ. 45 θρησκ. 35 (7.77 %) ήθ.-διάφορα 10.

1775|84 έντ. 310 θρησκ. 200 (6.45 %) ήθ. 15 (0.483 %) διάφορα 95.

1801|10 έντ. 524 θρησκ. 144 (2.74 %) ήθ. 22 (0.419 %) διάφορα 358.

'Ας σημειωθεί ότι για την δεκαετία 1791-1800 ο Βρετός έχει έντυπα 148 από τα όποια 39 (2.63 %) θρησκευτικά και 7 (0.648 %) ήθικά. 'Από τα 1801-1810 και πέρα αρχίζουν να ελαττώνονται τα ήθικά ενδιαφέροντα και να αύξάνουν τα βιβλία που άφορούν στις φυσικές έπιστήμες.

Προσθέτω ότι και οι κατάλογοι των Γλυκήδων μας δίνουν μερικά αξιόλογα πορίσματα προς τις ίδιες κατευθύνσεις. 'Ετσι από τα 1670 που αρχίζει να λειτουργεί το τυπογραφείο τους, μόλις με τον αριθμό 185 έχουμε στα 1774 το πρώτο βιβλίο ήθικης· από τα 1777-1783, έχουμε έξη βιβλία ήθικολογικού περιεχομένου. 'Ενδεικτικό τέλος είναι—ωστόσο θα επανέλθουμε και πιο κάτω στο ζήτημα—ότι από τα 1783 ως τα 1818 δημοσιεύθηκαν από 'Ελληνες, τουλάχιστον τέσσερις έκδόσεις,

δυο μιμήσεις και δυο μεταφράσεις των Ἠθικῶν Χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου. Φυσικά, ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ ἐπιδέχονται τροποποιήσεις και ἰδιαίτερα ὅσοι στηρίζονται στὸν Βρετό· ἀλλὰ στὸ σύνολο μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ ἀσφάλεια γιατί ἐνδεχόμενες μεταγενέστερες ἀνακαλύψεις μποροῦν ἴσως νὰ τροποποιήσουν τὰ ποσοστά, ἀλλὰ ἀποκλείεται νὰ ἀνατρέψουν τὴ βάση τῶν ὑπολογισμῶν.

Τὰ τεκμήρια ὅλα πού ἀναφέρω μᾶς κείθουν γιὰ τὴν σημασία πού παίρνει ἡ ἠθικὴ ἀπασχόληση στὰ χρόνια ἐκεῖνα μέσα στὸν νέο Ἑλληνισμό. Ἡ σημασία τους εἶναι διπλή: ἀπὸ τὴ μιά μεριά μᾶς δειχνουν, ἀνεξάρτητα ἐντελῶς ἀπὸ τὸ ἀναγκαστικὸ κοινό, ποιά ἦταν τὰ κύρια ἐνδιαφέροντα τῶν λογίων στὰ χρόνια πού μελετοῦμε· κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχουμε ὁπωσδήποτε ἓνα κριτήριο γιὰ νὰ συμπεράνουμε τί εἶδος βιβλία κυκλοφοροῦσαν τότε στὰ χέρια τῶν νέων Ἑλλήνων. Ἐπειδὴ τὰ βιβλία αὐτὰ σὲ μεγάλο τους ποσοστὸ ἔβγαιναν εἴτε ἀπὸ ἐκδότες ἐπιχειρηματίες, εἴτε ἀπὸ δασκάλους, μποροῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν προσφορὰ και στὴν κατανάλωσή τους. (Τὰ στοιχεῖα ὅλα πού παραθέτω στηρίζονται στὰ ἀκόλουθα βιβλία: Legrand - Petit - Pernot, Bibliographie Hellénique, I^H αἰῶνας. Παρίσι, Α' (1917) και Β' (1928), Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία... Ἀθήνα Α' (1854), Β' (1857), Γκίνη - Μέξα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τ. Α' Ἀθήνα 1939. Οἱ κατάλογοι τῶν Γλυκῆδων ἀπὸ τὸν κ. Κ. Δ. Μέρτζιο μὲ προσθήκες ἀπὸ τὸν κ. Δ. Γκίνη εἶναι δημοσιευμένοι στὸ π. Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. I' (1935), ΙΑ' (1936), ΙΒ' (1937) και ΙΓ' 1938). Οἱ ἐκδόσεις κλπ. τοῦ Θεοφράστου ἀναγράφονται στὰ παραπάνω βιβλία, και ἀκριβέστερα: ἐκδόσεις Legrand Β' σ. 406 ἀρ. 1104, Βρετός Β' σ. 109 ἀρ. 295, Γκίνης σ. 4, ἀρ. 20, σ. 138, ἀρ. 154. Μεταφράσεις Βρετός Β', σ. 99, ἀρ. 254, σ. 109, ἀρ. 295. Μιμήσεις Βρετός Β', σ. 99, ἀρ. 254 και Γκίνης σ. 170, ἀριθ. 1064.)

(27) Μιχαλοπούλου, Κοσμάς ὁ Αἰτωλός. Ἀθήνα, 1940, 27.

(28) *Εἰς τὸν ἀγαγιώσκοντα.*

(29) Βούλγαρις, 1752. Συλλογὴ ἀνεκδῶτων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγαρέως... ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Αἰνιάνου... Ἀθήνα, Α', 1838, 63. Μανδακάσης, 1760. Σύγγραμμα τοῦ σοφωτάτου και ἐξοχωτάτου λατροφιλοσόφου κυρίου κυρίου Θωμᾶ Μανδακάση... περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὁρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων... Λειψία 1760, 87. Μοισιόδακας, 1780. Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος Ἀπολογία... Βιέννη, 1780 σ. IV (γρ. VI). Γιὰ νὰ συμπληρώσω τὴν σύνοψη στὰ σχετικά μὲ τὴν σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ ὄρου, παρατηρῶ ὅτι στὴ σημασία «παροιμία» (nazione, nation) ἀπαντᾶ ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰῶνα. (π. Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher Β', 1926, 90 κ. ἐξ.) τὸν ξαναβρίσκω ὡς τὸν ΙΘ' (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΙΣΤ', 1940, 101 κ. ἀ.). Γύρω στὰ

«Νέα Ἐστία»—Χριστούγεννα 1946

Εἰκοσιένα πιά, ἡ κατάχρηση ἔχει φέρεi τὸν κόρο: «...ὁ Ἰλαρίων ἐδημηγόρει ὑπὲρ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Γένους, προβάλλων μέσα πρὸς συντήρησιν και ἐπαναλαμβάνων γένους, γένους...» (Γράμμα ἀπὸ τὴν Πόλη τὸ 1820. Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ ΙΓ', 1917, 225). «Νικ. Ἡξεῦρες τί συλλογίζομαι; Ἀθ. Τί; Νικ. Τὴν κατάχρησιν τοῦ ὀνόματος Γένος, ἣτις χαρακτηρίζει ὅλους τοὺς δημοκόπους. Ἀθ. Ὅλοι, μὰ τὴν ἀλήθειαν, τὸ Γένος φωνάζουν, ὅλοι τὸ Γένος ὠφελοῦν...» (1821 π. Λόγιος Ἐρμῆς, 1821, 27).

(30) Βλ. P. Hazard, La Crise de la Conscience Européenne, Παρίσι Β' [1935] 135-138 και στις σημειώσεις σ. 122-123. F. Brunot Histoire de la langue française VI'. 1930, 3-27 Ἀντιφιλοσοφικός, ἀπαντᾶ στὰ χρόνια 1767, 1770 σὲ τίτλους στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Lanson, Manuel Bibliographique... Παρίσι 1931 ἀρ. 11593, 11601. Βλ. D. Mornet στῶν Bédier - Hazard, Histoire de la littérature française... Παρίσι Β', 1424, 108 κ. ἐξ.

(31) Ἀπολογία ἔ. ἀ. VII και 95-131.

(32) Documents inédits sur l'histoire de la Révolution Française. Correspondances de Paris... publiées par Jules Lair et Émile Legrand, Παρίσι 1872, 12.

(33) Δὲν εἶναι μορετὸ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἐδῶ ἡ βασικὴ αὐτὴ πλευρὰ τῆς δράσης τοῦ Κοραῆ. Πάντως τὰ ὅσα γράφει σχετικά ὁ Δ. Θερεϊανός, «Ἀδαμάντιος Κοραῆς». Τριέστι Β' 1890, 36-37 εἶναι ἀνεπαρκέστατα.

(34) 1810 (Γκίνη-Μέξα, Βιβλιογραφία, ἔ. ἀ. σ. 101, ἀρ. 615).

(35) Ψαλίδας σ. 38 και 40. Δάρβαρης Τοῖς ἐντευξομένοις (στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου, χωρὶς σελιδαρίθμηση).

(36) Ἄρκει νὰ σημειώσω ὅτι βρίσκεται ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ ἔργου τακτικά: Κατήχησις τοῦ 1782 σ. XXVIII, Σύνοψή της τοῦ 1783 σ. θ', Ἀδελφικὴ Διδασκαλία τοῦ 1798 σ. 41 κ.λ.π. Νομίζω ὅτι ὁ ὄρος αὐτὸς συγγενεῖ πολὺ μὲ τὰ παιδαγωγικὰ ἐνδιαφέροντα πού ἀναπτύσσονται και παίρνουν τόσο μεγάλη σημασία σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Μνημόνευσα τὸν Μοισιόδακα ἀλλὰ ὅσο σύντομα κι' ἂν γινόταν ἓνα διάγραμμα τῆς παιδαγωγικῆς κίνησης γύρω στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, δὲν θὰ ἔκρεπε νὰ παραλειφθεῖ ὁ Κοραῆς, πρωτοστάτης και σ' αὐτήν. Γιὰ τὸ τελευταῖο τοῦτο ζήτημα, βλ. ἀπόψεις πού τέμνουν τὸ θέμα μας. Χ. Π. Οικονόμου, Ὁ Κοραῆς ὡς ἐθνικὸς παιδαγωγός, Ἀθήνα [1906], τοῦ ἴδιου, Die pädagogischen, Anschauungen des Adamantios Korais... Λειψία 1908, και Μ. Κοντοστάνου, Ὁ Κοραῆς και αἱ γνώμαι αὐτοῦ περὶ τῆς παιδείας, Ἀθήνα, 1933.

(37) Νομίζω ὅτι ὁ ἔλεγχος τοῦ κειμένου τῆς «Νομαρχίας» (1806) μπορεῖ νὰ δείξει μὲ μεγάλη πιθανότητα ὅτι εἶναι γραμμένη ἀπὸ Ἑπτανήσιο πού ἐγνώριζε ἴσως καλὰ τὰ ἰταλικά, ἢ και τὰ γαλλικά, ἀλλὰ πολὺ ἄσχημα τὰ ἑλληνικά. Πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ νέος, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ γνώρισε προσωπικά

τόν Ρήγα. Ψυχολογικά φαίνεται άπίθανο να ελταν εγκαταστημένος ή να επρόκειτο να εγκατασταθεί στην επικράτεια του Άλη όπως επίσης και να ελταν γιατρός ή να σπούδαζε γιατρική. Όλα αυτά μάς φέρνουν σ' ένα ιδεατό σημείο που δέν απέχει πολύ από τον Φώσκολο και τους Έπτανήσιους που ελταν στην Ίταλία τó 1797 (κύκλος του Βηλαρά στη Βενετία κλπ.). Ένας άλλος δρόμος θά μάς έφερε από τον Περραιβό, πάλι σέ Έπτανήσιους. Όσο για τον Κωλέττη, χωρίς να άγνοεί κανείς τις πιο πάνω δυσκολίες και τις άλλες τις γνωστές, έχει να ρίξει στην έρευνα την σχέση του με τον Φώσκολο και τó χαρακτηριστικό έπεισόδιο με τον Άλη (Λόγος Γ. Τερτσάτη τής 25 Μαρτίου 1872, σ. 4, που γεννά χρονολογικά ζητήματα) και την προσωπική γνωριμία που είχε με τον Ραφτάνη. Άλλωστε, όσο κι αν πρόκειται πραγματικά για έξαιρετο έργο, άνώτερης πνοής και διανοητικότητας, τó πιο σπουδαίο δέν είναι να μπει ένα όνομα επάνω στον τίτλο τής «Νομαρχίας» (έκτός αν τύχει ó συγγραφέας που θά αποκαλυφθεί έτσι να έχει και άλλη δράση στην Ιστορία ή στα γράμματα) όσο να βρεθεί τó κλίμα που μπορούσε και έπρεπε να εκθρέψει τόν συγγραφέα τής. Πάντως και ó τόπος και τά χρόνια όπου είδε τó φώς ή «Νομαρχία» και τó είδος του βιβλίου καθιστούν πολύ πιθανή την υπόθεση ότι ó Κάλβος τó έγνώρισε καλά. Στο κείμενό τής ή λέξη *εὐδαιμονία* άπαντά συχνά, οί λέξεις *γένος* και *ἀρετή* άμέτρητες φορές.

(38) Η λέξη αυτή «έξαγγελτική τής τέχνης» του, καθώς λέει ó Κ. Παλαμάς (Βιζυηνός και Κρυστάλλης, Άθήνα, 1917, 4), άπαντά στα άκόλουθα χωρία τών Όδών: Β' 2, Γ' 35, Ε' 8, ΣΤ' 2, Η' 10, Θ' 6, 15, ΙΑ' 26, ΙΒ' 12, ΙΔ' 1, ΙΕ' 31, ΙΣΤ' 9. Σχολιάζεται ποικιλότροπα από όλους σχεδόν τούς μελετητές του Κάλβου.

(39) Οί ποιητικές συλλογές ελταν τόσο λιγοστές στην Ελλάδα την έποχή που άποφάσισε ó Κάλβος να γράψει έλληνικά, ώστε ελταν δύσκολο να πιστέψουμε ότι δέν τις είχε ύπ' όψει του.

(40) Για τόν όρο στη δυτική γραμματεία του ΙΗ' αιώνα, βλ. Hazard, *La Crise... έ. ά. Α' 81*, και στις σημειώσεις σ. 42-43. Δάσβαρης, *Άληθής όδός... 202*, Δούκας *Άργώ* (1813) σ. λη', Δαούτης, *Διάφορα ήθικά... στιχουργήματα* (1818) σ. 89. Η λέξη άπαντά συχνά και σέ κείμενα τής ίδιας έποχής μα που δημοσιεύθηκαν άργότερα. Άνασκοπώντας συνθετικά τó σύνολο τής σύντομης αυτής σημασιολογικής έρευνας που θά έπρεπε κάποτε να επεκταθεί και σέ πληθος άλλους όρους, παρατηρώ τούτο: πολλές τέτοιες λέξεις στην έποχή εκείνη έχουν μιά τόση στιλπνότητα, ώστε προβάλλουν συχνά κι εκεί όπου δέν τις περιμένουμε ή δέν χρειάζονται. Π. χ. σέ τίτλους: *Σχολείον τών ντελικάτων έραστών ήτοι βιβλίον ήθικών* (1790), *Ηθικός Τρίπους* (1797), *Διάφορα ήθικά στιχουργήματα* κλπ. Χαρακτηριστικό είναι ότι σ' ένα συγγραφέα, τόν Goldoni, οί μεταφραστές θεωρούν χρέος τους να αλλάξουν

τούς τίτλους για να τούς συμμορφώσουν με τó πνεύμα τής έποχής, άκριβώς όπως γίνεται τώρα στις κινηματογραφικές ταινίες: ή *Pamela nubile* γίνεται «Η άρετή τής Παμέλας», *La famiglia dell' Antiquario*, «Ο δεισιδαίμων άποκτητής τών άρχαιοτήτων», *La suocera e la nuora*, «Αί διχόνοιαι πενθεράς τε και νύμφης». Οί λέξεις *δεισιδαίμων*, *διχόνοια*, άνήκουν κι αυτές στο λεξιλόγιο τής έποχής. Άργότερα, όταν τó κύμα άρχίζει να ύποχωρεί, «ή άρετή τής Παμέλας» γίνεται, «Η Παμέλα έπίγαμος». Βλ. σχετικά R. Ortiz, *Sull' importanza della dominazione fanariota in Rumania... Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Ρώμη Α', 1939*, στή σελ 279.

(41) Βλ. για τόν Κοραή σχετικά με τó ζήτημα τούτο, Κ. Θ. Δημαρά, *Τά νεανικά χρόνια του Κοραή*, Άθήνα 1940, 37.

(42) Πώπ (1803) σ. XII, στην άφιέρωση, Κομητᾶς (1813) τ. ΙΑ' σ. 61, Οικονόμος, (1817), Γραμματικά σ. λζ', λ', λζ', θ', Μεγδάνης (1819), Καλλιόπη Παλινοστούσα σ. 124. Άς μη στοχασθούμε ότι οί λόγοι μας έργάζονταν και έγραφαν στα δυτικά κέντρα για να πάρουμε παράδειγμα από τις μετρικές που χρησιμοποιήσα έδω, ή πρώτη, του Πώπ, διδάχτηκε από τόν Λάμπρο Φωτιάδη που έργαζόταν έξω από τόν κύκλο του διαφωτισμού. Η τελευταία του Μεγδάνη, γράφτηκε από λόγο καθαρά τοπικό. Τέλος του Κομητᾶ και του Οικονόμου οί πηγές μάς είναι γνωστές, και οί δύο στηρίζονται στον Batteux. (Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Οί Νύχτες του Γιούγκ στην Ελλάδα του 1817*, Άθήνα, 1944). Όλοι αυτοί έργάζονταν επάνω σέ παλιά, ξεπερασμένα για τή Δύση πρότυπα.

(43) Και ανεξάρτητα άλλωστε από τις υποθέσεις αυτές, νομίζω ότι όρισμένες φράσεις από την ποίηση του Κάλβου ή όρισμένες πολύ καθορισμένες έννοιες θά έπρεπε ν' αναζητηθούν μέσα στην νεοελληνική γραμματεία τής έποχής του, χωρίς φυσικά να άποκλείεται, καθώς θά ιδούμε πιο κάτω, έφ' όσον δέν θά ήταν προσωπικές δικές του, να έχουν προσαρμοσθεί από ξένα πρότυπα.

(44) Πρέπει να σημειωθεί, για την τάξη, πως ή ρομαντική κίνηση έμφανίζεται καθυστερημένη στις Λατινικές χώρες σχετικά με την Άγγλία και την Γερμανία, αλλά πάντως ύπάρχει σημαντική χρονική άπόσταση, άνάμεσα στις καθυστερημένες αυτές ρομαντικές πραγματοποιήσεις και στα πρώτα φανερώματά του έλληνικού ρομαντισμού. Για τó θέμα τούτο βλ. και τή μελέτη μου ó Γιούγκ στην *Έλλάδα έ. ά.*

(45) Για τόν Batteux και τόν Blair ίσως φανούν άρκετά τά όσα σημειώνω στην παραπάνω μελέτη μου.

(46) Μνημονεύεται από τόν L. Bertrand, έ. ά. σ. 34. Έκει και άλλα παραδείγματα. Βλ. επίσης P. Hazard έ. ά. πολ. και M. Baudolle έ. ά. πολ.

(47) Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Τά νεανικά χρό-*

νια του Κοραή έ. ά. πολ. Τις θεωρίες του για τη ρίμα βλ. στού Κ. Παλαμά, 'Ο Κοραής και ή ρίμα, έφ. 'Ελεύθερον Βήμα 26 και 29 'Ιουνίου και 12 'Ιουλίου 1926. Μερικές παραπομπές βλ. στού Χ. Χ. Χαριτωνίδη, Λόγος εις 'Αδαμάντιον Κοραήν, Θεσσαλονίκη, 1938 σελ. 87 σημ. 95.

(48) Ν. Β. Τωμαδάκη, 'Ο 'Ανδρέας Κάλβος από Λιβόρνου εις Φλωρεντίαν' στο 'Αφιέρωμα εις Κωνσταντίνον 'Αμαντον', στις σελ. 171 και 172 (παρατηρώ ότι ο Μιχαήλ Ζωσιμάς δέν ήταν γέρος όταν πέθανε). Το γράμμα του Κοραή βρίσκεται στην έκδοση Δαμαλά Β', 1885, 49-50 (13 'Ιουλίου 1809). Πανομοιότητα της υπογραφής του Κάλβου βλ. στο π. Νέα 'Εστία Β', 1927, 592.

(49) Μόνο για τα χρόνια 1800-1815 ή Βιβλιογραφία Γκίνη - Μέξα έχει 48 τίτλους όπου αναγράφεται τό όνομα των Ζωσιμάδων.

(50) Ο Κ. Νικολόπουλος προλογίζει την έκδοση των 'Ωδών του Κάλβου του 1824. 'Όσο για την υπόθεση του κ. Ν. Τωμαδάκη (έ. ά. σ. 165) ότι ένας C. Z. συνεργάτης στο π. Λόγος 'Ερμής του 1820 είναι ο C(albo) Z(acintio), την νομίζω πολύ παρακινδυνευμένη. (Βλ. και Γ. Ζώρα π. Νέα 'Εστία ΚΘ', 1941, 487 κ. έξ.). 'Αν χρειάζεται να αναζητηθεί ή πατρότητα του άρθρου, οι έρευνες θα μπορούσαν να αρχίσουν από τον Κ. Ζωγράφο.

(51) Για τις σχέσεις του Κάλβου με τον Φώσκολο και τα γράμματα του Κάλβου βλ. Κ. Καιροφύλα, Φώσκολος και Κάλβος, π. Νέα 'Εστία Β', 1927, 588 κ. έξ., Γ. Ζώρα, 'Ο Κάλβος γραμματεύς του Φώσκολου, Ρώμη, 1939, και Ν. Τωμαδάκη 'Ο 'Ανδρέας Κάλβος... έ. ά. 'Ότι ο Κάλβος διά μέσου του Φώσκολου γνωρίσθηκε με λόγιους Ιταλικούς κύκλους, δείχνουν οι εργασίες των κ. Ζώρα και Τωμαδάκη (στον τελευταίο, σ. 183 κ. έξ. γράμμα του Φώσκολου από 10 'Οκτωβρίου 1813). Για την υπόθεση Βούλτσου, βλ. Ν. Τωμαδάκη έ. ά. σ. 177 κ. έξ. 'Όσο διάστημα βρέθηκε μακριά από τον Κάλβο σ' αυτή την περίοδο, ο Φώσκολος αλληλογραφούσε μαζί του και του ανέθετε παραγγελίες. Βλ. Γ. Ζώρα 'Η 'Ωδή εις 'Ιόνιους του Α. Κάλβου, 'Αθήνα 1937, 13. Τα σχετικά με την υποτροφία βρίσκονται δημοσιευμένα από τον κ. Ν. Τωμαδάκη, έ. ά. σ. 180 κ. έξ. Πρέπει να συσχετισθούν με την μελέτη του κ. Γ. Ζώρα, 'Η 'Ωδή... έ. ά. 'Η άρνητική απάντηση, έμμεσα σέ γράμμα του Φώσκολου προς Σ. Βούλτσο και 'Αθ. Πολίτη από 19 Μαρτίου 1814 (Τωμαδάκης έ. ά. σ. 185) ή ανακοίνωσή της φαίνεται από τό «συνοδευτικό» γράμμα Κάλβου προς Φώσκολο από 18 'Ιουνίου 1814 (Ζώρας, 'Ωδή... έ. ά. σ. 11) 'έκει και τό «όπου δεί» και ή υπόμνηση του Κάλβου, και (σ. 12-13) ή σπουδαία έπιστολή του Φώσκολου (17 Δεκεμβρίου 1815). Στην μελέτη, Κριτικά, Βιογραφικά και Βιβλιογραφικά στον 'Ανδρέα Κάλβο (π. 'Ελληνικά Ι', 1938 στή σ. 48) ο κ. Ν. Τωμαδάκης έλαβε υπ' όψει του τη μετάφραση της ίδιας έπιστολής από τον

Σπ. Δε Βιάζη, μά εκείνη είναι λαθεμένη.

(52) Duca: Το γράμμα βρίσκεται δημοσιευμένο στον Ν. Τωμαδάκη, 'Ο 'Ανδρέας Κάλβος έ. ά. σ. 187-188 και στον Γ. Ζώρα, 'Επιστολή Δρόσου προς Κάλβον, Ρώμη 1939, 4-5. ('Όταν ανακοινώθηκε ή μελέτη μου, ο κ. 'Ε. Κριαράς ειχε την καλοσύνη να μου υποδείξει ότι κατά πάσαν πιθανότητα τό σωστό θα είναι Duca και όχι Duce, όπως έχουν και οι δύο εκδότες). 'Ο έπιστολογράφος, Δημήτριος Δρόσος, φαίνεται να είναι ο ίδιος που δημοσίευσε στα 1833 μά συλλογή ποιημάτων στο Λιβόρνο. (Για τους δυό τίτλους της βλ. Γκίνη - Μέξα, βιβλιογραφία έ. ά. Α' σελ. 341 άρ. 2809 και 2313). 'Ας σημειωθεί ότι ο Δρόσος, που όρθογραφεί τό όνομά του Δρωσσος, γράφει στον πρόλογο της συλλογής του ότι ήλθε σέ έπιστολική κοινωνία με τον Κοραή. - 'Αλφιέρης: Andrea Calbo, opere italiane Ρώμη, 1938, στον πρόλογο του κ. Γ. Ζώρα, σ. 13. Οι τραγωδίες του Κάλβου ήταν πιά γραμμένες τον 'Οκτώβριο του 1813 (γράμμα του Φώσκολου δημοσιευμένο στην μελέτη του κ. Ν. Τωμαδάκη, 'Ο 'Ανδρέας Κάλβος... έ. ά. σ. 182) συνεπώς θα γράφτηκαν σύγχρονα σχεδόν με την Ricciarda του Φώσκολου, ή τον καιρό που αντιγραφόταν. Τα διδάγματα του Φώσκολου για την όμοιοκαταληξία βλ. στο γράμμα του 17 Δεκεμβρίου 1815. Το 'Εις έαυτών» δημοσιεύτηκε από τον κ. Γ. Ζώρα στο π. Νέα 'Εστία ΚΖ', 1937, 1444 κ. έξ. και τον κ. Ν. Τωμαδάκη στο π. Νέον Κράτος, τεύχος 85, 1940, 746 κ. έξ. Αυτόδίδακτος βλ. Γ. Ζώρα όπου ή σημ. 50.

(53) Το Δοκίμιο έχει δημοσιευθεί έπανελημμένα από τον κ. Γ. Ζώρα και τον κ. Ν. Τωμαδάκη. Για την χρονολόγησή του, βλ. Ν. Τωμαδάκη π. Νέον Κράτος έ. ά. Για τό γράμμα του Φώσκολου βλ. σημ. 51.

(54) Πρόκληση, De Sanctis έ. ά. σ. 334. 'Ολοκλήρωση, Μ. Fubini πρόλογος στα Saggi Letterari του Φώσκολου, έκδοση UTET Τουρίνου σ. ΧΙ. 'Όμηρο, γράμμα του Φώσκολου, βλ. πρόλογο Μ. Μινώτου στις 'Χάριτες', 'Αθήνα, 1927. 12. Δούκας, 'Ερμού του Λογίου 'Αποβλήματα, 1813, 34. Pindemonte, μετάφρ. Γ. Καλοσγούρου. Οι συστάσεις του Φώσκολου, στο γράμμα του 17 Δεκεμβρίου 1815. Τέρποντας, διδακτικά, Πρόλογος του ποιητή στις 'Χάριτες» έ. ά. σ. 45, 47. Ρίμα, ή ανάγκη, κοντά στη Φύση, Fubini έ. ά. σ. XXX, XXIII, XXXV. 'Η εύγλωττία, βλ. Fubini έ. ά. σ. XIX. Δυστυχημένο πλάσμα, Κάλβος Θ' 1 και Θ' 6. 'Υπέροχος, τα δάκρυα, βλ. Μ. Σγούρου, Ούγος Φώσκολος, 'Αθήνα, 1915, 5. Βωμούς της, βλ. De Sanctis έ. ά. 390.

(55) Στουραίτης. 'Ο ποιητής 'Ανδρέας Κάλβος π. «'Αθηνα», ΚΖ', 1915, 282. Βουτιερίδης: 'Η γλώσσα του Α. Κάλβου π. 'Ιόνιος 'Ανθολογία Β', 1928, 42. Τωμαδάκης: Α. Κάλβος, π. Νεοελληνικών 'Αρχείων, Χανιά Α', 1935, 156. Ζερβός: Κάλβου, ή Λύρα, έκδοση Φέξη, 'Αθήνα 1911, πρόλογος σ. 6. Σιγούρος:

Κάλβου, Λύρα, έκδοση Στοχαστή, πρόλογος σ. 22, Παλαμάς: Τὰ πρῶτα κριτικά Ἀθήνα, 1913, 39. Δημαράς: Ἡ γλωσσική θεωρία ἑ. ἀ. Τὰ κείμενα ἀπ' τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Ἰταλία, βλ.: Thérèse Labande-Jeanroy, La question de la langue en Italie de Baretto à Manzoni... Παρίσι, 1925 στίς σ. 6, 7, 8, 38 καὶ τὰ τέσσερα τελευταῖα στὴ σ. 75. Γιὰ τὶς τελευταῖες σχετικὲς παρατηρήσεις μου, βλ. τῆς ἴδιας, La question de la langue en Italie, Στρασβούργο 1925 σ. 220 κ. ἐξ. Ὁ ἀρχαϊσμός τοῦ Κάλβου φανερώνεται βίαια καὶ ἐπιδεικτικά, χωρὶς καμμιά πρόθεση ἢ προσπάθεια γιὰ ἀφομοίωση. Τὴν περίεργη θέση τοῦ ἐπίθετου στὴν φράση του τὴν δανεῖζεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο· τὸ λεξιλόγιό του τὸ ἀρχαϊκὸ τὸ ψαρεύει ὡς καὶ στὰ γλωσσάρια, ὅ,τι ἔκανε ἀργότερα ὁ Ι. Γρυπάρης γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ἑλληνικὴ· εἰδικὰ θαρῶ πὼς ὁ Κάλβος χρησιμοποίησε ἰδίως τὸ λεξικὸ τοῦ Στεφάνου, ἴσως ὁμως καὶ τὸν Ἡσύχιο καὶ τὸν Πολυδεύκη. Τὰ ὅσα σημειῶναι ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης γιὰ ἰταλικὲς ἐπιδράσεις στὴ γλῶσσα τοῦ Κάλβου (π. Κυπριακὰ Γράμματα), Δ', 1940, 518-514) δὲν μὲ ἐπεισαν: συγκεκριμένα ἢ ὀρθῆ ἐρμηνεία τοῦ ἴσως τῆς ὁδῆς «Τὰ Ἠφαιστεια», (ΙΓ' 39), αὐτὴ ἀκριβῶς πὺ δίνει ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης καὶ δὲν δίνει ὁ κ. Α. Σαρῆς στὸ πρόσφατο βιβλίον του (ἑ. ἀ. σ. 146-147) εἶναι ἀρχαϊκὴ καὶ ὄχι ἰταλική. Τέλος ὑποπτεύω ὅτι καὶ στὸ μέτρο του ὁ Κάλβος ἔχει ἐπεκτείνει καὶ ἐφαρμόσει τὶς γλωσσικὲς του ἀντιλήψεις: δὲν ἀποκλείεται ὁ στίχος του νὰ προέρχεται, ἐξαρχαϊσμένος ἀπὸ τὸν δεκαπεντασύλλαβο «μονότονο» τὸν χαρακτηρίζει καὶ γιὰ τοῦτο, ἴσως τὸν κομματιάσει δημιουργώντας ἀπὸ τὰ δύο του ἡμιστίχια ποικίλες ἀρμονίες. Βλ. σχετικὰ καὶ Γ. Σεφέρη στὸν πρόλογό του στὴ «Λύρα» σ. 36-37). Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς ἰταλικῆς μετρικῆς στὸν Κάλβο, βλ. Γ. Ζώρα (ὡδὴ εἰς Ἰονίους ἑ. ἀ. σ. 10 καὶ Η. Pernot, Études de Littérature grecque moderne, Παρίσι, Β' 1918, 103. Ὁ τελευταῖος, μάλιστα, συσχετίζει μὲ τὸν ἀρχαϊσμό, ἀλλὰ ἀντιθέτει τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι.

(56) Κάλβος «τὸν ἔνδοξον λόχον» Δ' 14, «λείπει ἢ ἀναπνοή μου» Γ' 7. Ὁ Κάλβος ἔχει μότο ἀπὸ τὸν Πίνδαρο στὴν έκδοση τοῦ 1824. Φώσκολος, μετάφραση Γ. Καλοσυρού. Γιὰ τὴν ταφολογία, βλ. P. Van Tieghem, La poésie de la nuit et des tombeaux (Le Prémantisme Παρίσι, Β' 1930, 3-203), ὅπου καὶ (σ. 192) γιὰ τὸν Φώσκολο σχετικὰ. Σεφέρης π. Νέα Γράμματα Ἀθήνα Γ', 1937, 146. Ἄλλες κρίσεις λογοτεχνῶν: Τ. Ἄγρας (αὐτ. Β' 1936, 432 καὶ Κλ. Παράσχος (Εἰσαγωγή στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ ποίηση, Ἀθήνα [1941] σ. 7). Μὰ καὶ ὁ Ἡ. Βουτιερῆς (Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήνα 1933, 272) βρῖσκει στὸν Κάλβο «σημάδια» ρωμαντικῆς ἐπίδρασης. Πινδαρισμός: ἤδη στὰ 1825 Lemercier (Suite des chants héroïques et populaires... Παρίσι, σ. 123) λέει γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Κάλβου πὼς εἶναι

«composés à l'imitation des anciens lyriques mythologiques» μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα βλ. καὶ π. Ἀνθολογία τῶν Κοινωφελῶν γνῶσεων Γ' 1838, 261 Lamber, στὸν Σ. Μενάρδο π. Παναθηναῖα Γ' 1910, 186, ὅπου καὶ ἡ δική του γνώμη καὶ (σ. 185) τὸ «ἐβδελύσσετε» βλ. σχετικὰ καὶ π. Νέα Ἑστία Γ', 1928, 247 κ. ἐξ. τὶς ἀποχρώσεις τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Σ. Μενάρδου. Παλαμάς, Πρῶτα Κριτικά ἑ. ἀ. σ. 40. Γιὰ τὴν «ἀντιρωμαντικὴ πλαστικὴ» τοῦ Κάλβου μιλεῖ ὁ Παλαμάς στὸ π. Νέα Γράμματα Β', 1936, 183. Στουραῖτης, ἑ. ἀ. σ. 303. Ἐκεῖ καὶ τὸ «ἀποστρέφεται» σ. 299. Σιγούρος, ὅπου σημ. 55, σ. 25. Σωτηριάδης, Ἀνδρέας Κάλβος Ἀθήνα, 1916, 39. Τωμαδάκης, Α. Κάλβου ἑ. ἀ. σ. 163. Αὐτ. καὶ ἡ παρατήρησή του. Pernot Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ Παλαμά π. Νέα Γράμματα, ἑ. ἀ. σ. 129. Ἀποστολάκης, Τὰ τραγοῦδια μας, Ἀθήνα 1934, 364. Ὁ Πινδαρισμός εἶταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια—καί, φυσικά, λίγο πρὶν στὴ Δύση—τῆς μόδας. Μόνο γιὰ τὰ Ἐπτάνησα καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει σημειῶνω στὸν Βροκίνη (Βιογραφικὰ Σχεδάρια, Κέρκυρα, Α', 1877 πολ.) πέντε λογίους πὺ ἔγραψαν πινδαρικὲς ὁδές.

(57) Γιὰ τὸν Ὀσσιανισμό βλ. τὶς ἐργασίες τοῦ P. Van Tieghem, Histoire Littéraire de l'Europe et de l'Amérique, Παρίσι 1946, Le préromantisme Παρίσι Α' 1924 καὶ Ossian en France Παρίσι 1917. Στὰ ἑλληνικὰ ἔχουμε τὴν ἐργασία τοῦ κ. Ἀ. Παπαδήμα, ὁ Ρωμαντισμός, Ἀθήνα 1938. Ὅμως νομίζω ὅτι ὁ ἀναγνώστης θὰ κάνει καλύτερα νὰ προτιμήσει κάτι ἀπὸ τὴν ξένη βιβλιογραφία πὺ μνημόνευσα. Ἡ κίνηση γύρω στὸν Ὀσσιανὸ καθὼς καὶ γύρω στὸν Young πέρασε στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη μέσα ἀπὸ τὰ γαλλικὰ γράμματα, γιὰ τοῦτο ἡ βιβλιογραφία τους εἶναι ἰδίως γαλλικὴ. Γιὰ τὸν Young ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ στοιχειώδη βιβλιογραφία στὴν ἐργασία μου, ὁ Γιούγκ στὴν Ἑλλάδα... ἑ. ἀ. Τὰ κείμενα τοῦ Young εἶναι παρμένα ἐδῶ ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ [Δ.] Π[ανταζῆ], τοῦ Γιούγκ ἢ Ναρκισσία, Χαρακτῆρ τοῦ θανάτου, Ὁφέλαι τῆς νυκτὸς καὶ τῆς μοναξίας, Θλίψις καὶ δυστυχία. Νυκτερινὰ ποιήματα. Μετάφρασις κατὰ τὴν Γαλλικὴν τοῦ Λετουρνέρου... Ἀθήνα 1835, στίς σ. 7, 7, 9, 11, 13, 14, 14, 18, 20, 21, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 50. Γιατὶ μνημονεύω κι ἐγὼ τὴν μετάφραση τοῦ Le Tourneur, βλ. στὴν ἐργασία μου ἑ. ἀ. σ. 21, σημ. 24. Χρησιμοποιοῦ μιὰ δίτομη έκδοση, Παρίσι 1809. Τὰ κείμενα πὺ παραθέτω εἶναι ἀπὸ τὸν τ. Α', σ. 88 κ. ἐξ. Τὰ φτερά αὐτ. Β' 3 κ. ἐξ. Διεφθαρμένους ἀνθρώπους, Β' 33. Ὑμνος του πρὸς τὴν νύχτα Β' 120-121. Γιὰ τὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα, πρβ. αὐτ. Β' 215. Κάλβος, Εἰς Δόξαν Β' 1, 2. Εἰς Σούλι, ΙΕ' 17 κ. ἐξ. Παρατηρήθηκε: ἀπὸ τὸν Γ. Μ. Ἀποστολάκη, ἑ. ἀ. 328 καὶ τὸν Τ. Ἄγρα π. Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία Α', 1937, 78.

(58) Στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, ὁ Ὀσσιανὸς συγκρίνεται μὲ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Πίνδαρο· παράλληλα ὁμως

δημιουργεί το ρομαντικό κλίμα που απαιτούσε η εποχή: «Ο Όσσιανός» έδιδασκε ο Ch. Nodier στα 1808, «είναι ο φίλος της απογοητευμένης καρδιάς, είναι ο ποιητής της θλίψης και της δυστυχίας». (Δημοσιεύτηκε στην *Revue de Littérature Comparée*, Παρίσι, Α', 1921, 428). Από τις πολλές ελληνικές μεταφράσεις του Όσσιανού, χρησιμοποιώ εδώ την ακόλουθη: Φιγγάλος, ποίημα επικόν του Όσσιανού. Μετάφρασθέν υπό Γερασίμου Βολταίρου, Αθήνα, 1869, στις σελ. 46, 67, 77. Η μετάφραση είναι πιστή. Βιβλική επίδραση, βλ. Η. Βουτιερίδη π. Ίόνιος Άνθολογία έ. ά. σ. 46. Τα σχετικά με την σημασία του Γιούγκ και του Όσσιανού βλ. στα έργα που παραθέτω στην σημ. 57. Μαύρα τὰ έπιπλα,

Κ. Παλαμάς, Τὰ πρώτα Κριτικά έ. ά. σ. 27. Σημειώνω για να δείξω πόσο είναι ποτισμένη ρομαντισμό ή ποιήση του Κάλβου, το ακόλουθο χαρακτηριστικό: στα 1823 ένας Γάλλος κριτικός για να σχολιάσει την γαλλική ρομαντική ποιήση που άρχιζε ν' άνθιζει τότε, περιγράφει τὰ τυπικά της θέματα: θά νόμιζε κανείς ότι παραφράζει Κάλβο: «ή νύχτα θά έχει φτερά από μαύρα πέπλα. Θα σκεπάσει τόν ούρανό με πένθιμο κρέπι και τ' άστέρια θά είναι τὰ χουσά της καρφιά». (Το παραθέτει ο Ε. Κνεζ στην μελέτη του, *Le Problème du style dans la critique romantique*. *Archivum Philologicum* Βουδαπέστη, LXIII, 1939, 286).

Κ. Θ. Δ.

